નિશાળોના ત્રીજા ધોરણ માટે.

ભૂગોળ શિક્ષણક્રમ.

રચનાર

મંછુભાઈ ભુલાભાઈ નાયક

કિંમત ૦-૪-૦.

પ્રસ્તાવના.

પ્રાથમિક શાળામાં ભૂગોળનું શિક્ષણ બીજા ધોરણથી શરૂ થાય છે. બીજા ધોરણમાં દિશાં અને ખુણાનું જ્ઞાન અને ગામ તથા તાલુકાની ભૂગોળ શીખવવામાં આવે છે, અને ત્રીજા ધોરણમાં જિલ્લાની ભૂગોળનું વિશેષ જ્ઞાન અને ગુજરાત પ્રાંતનું સામાન્ય જ્ઞાન આપવામાં આવે છે. ભૂગોળના વિષયને કેટલાક અરસિક અને કંટાળા ભરેલો માને છે. પરંતુ એ વિષય જેટલો કંટાળા ભરેલો છે, તેટલોજ ઉપયોગી છે. ઈતિહાસ, સૃષ્ટિજ્ઞાન અને આરોગ્ય વિજ્ઞાન વગેરે વિષયોનાં કરતાં ભૂગોળના વિષયનું મહત્વ વિશેષ હોવું જોઈએ. જેવી રીતે શરીરના દરેક અવયવો ઉપયોગી છે. એકેના વિના પણ આપણે ચલાવવું મુશ્કેલ થઈ પડે છે, પરંતુ તેમાં આંખ સૌથી વધારે ઉપયોગી છે, એટલુંજ નહિ પણ દરેક અવયવ લગભગ તેના વિના નિરૂપયોગી જેવાજ લાગે છે. તેવી રીતે બધા વિષયોનું જ્ઞાન ભૂગોળના સચોટ જ્ઞાન વિના બહુધા નિરૂપયોગી છે, એમ કહીએ તો ખોટું નથી. ભૂગોળનું જ્ઞાન ચક્ષુરૂપ છે. ભૂગોળનાં જ્ઞાન વિનાનો માણસ છતી આંખે આંધળો ગણી શકાય. ઘણા બુદ્ધિશાળી અને વ્યવહાર કુશળ માણસો પણ કેટલેક પ્રસંગે ભૂગોળના જ્ઞાન વિના શરમિંદા બને છે. એટલે વસ્તુતઃ એ વિષયને આંખનું જેટલી કાળજીથી રક્ષણ કરીએ તેટલી કાળજીથી શીખવાની જરૂર છે. પરંતુ ઘણું ખરૂં એ વિષય શિક્ષક અને શિષ્ય બન્નેને બોજારૂપ લાગે છે. તે હાલની પરીક્ષાની પદ્ધતિ, અને યોગ્ય શિક્ષકનો અભાવ એજ એનાં કારણભૂત છે, કેમકે વિષયની જે રીતે પરીક્ષા લેવામાં આવતી હોય તેવીજ રીતે શીખવવાનો શિક્ષકો પ્રયત્ન કરે એ દેખીતું છે, એટલે એમાં શુધ્ધ ગોખણ પધ્ધતિ સિવાય રસિકતા ક્યાંથી સંભવે ! અને તેની સાથે એ વિષયને રસિક રીતે શીખવવા જેટલી લાયકાત ધરાવનાર શિક્ષકો દરેક ધોરણમાં હોતા નથી, એટલે તેઓ પરીક્ષામાં જોઈતી હકીકત મોઢે કરાવવા જેટલીજ કાળજી રાખે છે. અને એ મોઢે કરાવવાની પ્રચલિત પધ્ધતિમાં પણ એ વિષયનું વ્યવસ્થાસર અને જોઈતું જ્ઞાન આપવાના

હેતુથી ધોરણ ત્રીજાને માટે આ એક પુસ્તક તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. આ પુસ્તકમાં બીજા જિલ્લાના કરતાં સુરત જિલ્લાનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવેલું છે, અને જો તેવુંજ દરેક જિલ્લાનું વિસ્તારપૂર્વક વર્ણન કરવામાં આવે તો ભૂગોળનું કદ મોટું થઈ જાય અને તેમ છતાં દરેક જિલ્લાનું વિસ્તૃત વિવેચન દરેક જિલ્લાને અનાવશ્યક છે, એટલે બીજા જિલ્લાની પ્રાથમિક શાળાઓ ત્રીજા ધોરણમાં પોતાના જિલ્લાના વિસ્તૃત વિવેચનની અપેક્ષાએ આ પુસ્તક ચલાવવા ઇચ્છે તો ચલાવી શકાશે. દિવાનજીકૃત "ભૂગોળ વિદ્યાના મૂળતત્ત્વો ભાગ ૧ લાને" ધો. ૩ જામાં જે સ્થાન છે, તે સ્થાન આ પુસ્તકને પણ આપી શકાય એમ છે. વળી આ બીજી આવૃત્તિમાં ઉત્તર વિભાગની ભૂગોળમાં કેટલોક વધારો કરવામાં આવ્યો છે કે જેથી બીજા જીલ્લામાં પણ ચલાવી શકાય. અને છેવટના ભાગમાં મનોયત્ન આપવામાં આવ્યાં છે જે ભૂગોળના શિક્ષણમાં માર્ગદર્શક થશે એમ હું ધારૂં છું. કેટલાક અનુભવી શિક્ષકોએ આ વિષયને અંગે પોતાના અનુભવનો લાભ આપવાની ઉદારતા બતાવી છે, તેનો આભારી છું, અને હજી આશા રાખુ છું કે બીજી આવૃત્તિમાં પણ ખાસ સુચના લખી જણાવવાની કૃપા કરશે તો હું તેમનો આભારી થઈશ.

કર્તા.

તા. ૧–૬–૨૯.

ખંડુભાઈ ભુલાભાઈ નાયક.
હે. મા. મ્યુનિ. પ્રા. સ્કૂલ—સુરત.

શિક્ષકોને સુચના.

ભૂગોળની સંજ્ઞાઓ શીખવવા માટે બીજા ધોરણમાં છોકરાઓને બહાર લઈ જઇ અવલોકન કરાવવાનું શરૂ કર્યું હોય, તે આ ધોરણમાં ચાલુ રાખવું. ગામની નજીક સુકાએલું તળાવ કે નદી હોય ત્યાં આગળ છોકરાઓને ભૂશિર, અખાત, ઉપસાગર, બેટ, સરોવર, દ્વિપકલ્પ વગેરે

વ્યાખ્યા શીખવી શકાશે. કદાચ બહાર લઇ જવાનું નહિ બને તો નિશાળની અંદર લોઢાની તાવડીમાં અગર જમીન ઉપર ઝીણી માટીનો ભૂકો પાથરી પાણીવડે જુદા જુદા આકારથી વ્યાખ્યાનું ભાન કરાવવું. નજીકની ઉંચી જમીનથી ડુંગરોનો ખ્યાલ આપી શકાય. નાના તળાવ પરથી સરોવરનો ખ્યાલ આપી શકાય. એવી રીતે જમીનનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનું વર્ણન કરી પછી છેવટે સંજ્ઞાઓ નકશામાં બતાવવી.

ઉપર પ્રમાણે છોકરાઓને સંજ્ઞાનું જ્ઞાન થયા પછી બહાર તેડી જઈ જમીનના ઢાળ ઉપરથી વહેળાનું વહન બતાવવું, કે પાણીનો પ્રવાહ હંમેશાં ઢળતી બાજુએ વહે છે. એટલે દરીઆની સપાટી નીચી હોય છે. ડુંગર અને દરીઆ વચ્ચે જેટલું વધારે અગર ઓછું અંતર હોય, તે પ્રમાણે નદી લાંબી અગર ટુંકી હોય છે, તેનો નકશા ઉપરથી ખ્યાલ કરાવવો એટલે કાઠિઆવાડની નદીઓ ટુંકી શાથી અને ગુજરાત ઉત્તર વિભાગની નદીઓ લાંબી શાથી તેનું છોકરા જાતેજ અનુમાન કરશે. લાંબી નદીઓ વચ્ચેનો પ્રદેશ ઘણુંખરું સપાટ અને રસાળ હોય, ચરોતર, વાંકલ, ખારોપાટ અને નાઘેર એવા રસાળ પ્રદેશ છે તે સમજાવવું. આથી તેમને બીજા પ્રદેશો માટે અનુમાન કરવાની શકિત પ્રાપ્ત થાય, જેમ ધુમાડો જોવાથી અગ્નિનો ખ્યાલ આવે છે, તેવી રીતે અમુક જાતની જમીનમાં અમુક પાક, વનસ્પતિ, જાનવર થાય તો તે જમીન અમુક પ્રકારની હશે એવું અનુમાન કરી શકશે. અમુક સ્થળના મનુષ્યનો બીજા સ્થળના મનુષ્ય સાથે મુકાબલો કરી બતાવવાથી હવા પાણી અને કુદરતી રચના મનુષ્યના શરીર અને સ્વભાવ ઉપર કેટલી અસર કરે છે, ને કાંઇક સમજી શકશે. અગર જો હાલ તરત નહિ તો પણ ભવિષ્યમાં એ તર્ક શકિતનો લાભ મળ્યા સિવાય રહેશે નહિ સુરત જિલ્લાના લોકો કરતાં કાઠિઆવાડના લોકો કઠણ શાથી? બધા જિલ્લા કરતાં સુરત જિલ્લો ફળદ્રુપ શાથી? વગેરે તુલના કરી બતાવવાથી બાળકોને આ વિષ બહુ મનોરંજક લાગશે.

આ ધોરણમાં સ્કેલની બાબત સમજાવવી જોઇએ. પ્રથમ ફૂટ પટ્ટીથી તેમને પોતાની શાળાના ઓરડાઓ વગેરે મપાવી માપની ખાતરી કરાવવી. અમુક સ્થળથી અમુક સ્થળ કેટલું દૂર છે, તેનું પ્રથમ અનુમાન કરાવવું. પછી તે જાતે મપાવીને ખાતરી કરાવવી. આવી રીતે મહાવરાથી અંતરનો કાંઇક ખ્યાલ એના મગજમાં આવશે. અર્થાત્ છોકરાની ઉંચાઈ, ભીંતની ઉંચાઈ, બારણાની ઉંચાઈ શાળાની પહોળાઈ, ઓરડાની લંબાઈ વગેરે ઘણા માપો પ્રથમ અનુમાન કરાવી પછી જાતે મપાવી ખાતરી કરાવવાથી તેમને અંતરનો ખ્યાલ આવશે. પછી નકશામાં જે સ્કેલ જણાવ્યો છે, તેની સમજણ પાડવાથી તેમને સ્મરણમાં રહેશે, નહિ તો એ તરતજ ભૂલી જશે.

બની શકે ત્યાં સુધી ભૂગોળ શીખવતી વખતે નકશો પાટીયાં ઉપર ચીતરી તેમાં છોકરાઓ પાસે સ્થળો, નદીઓ વગેરે પૂરાવવાં કે જેથી તેમને નકશામાં બતાવતી વેળા ફાંફાં મારવાં પડે નહિ. વસ્તીના આંકડા, નદીઓની લંબાઈ વગેરેના આંકડા ગોખાવવાની જરૂર નથી.

અનુક્રમણિકા.

જંગલ
ધોધ
ઊંચો પ્રદેશ
નદી
સંયોગીભૂમી
ઉપસાગર
બંદર
શહેર
બેટ

સુરત જિલ્લાનું સામાન્ય વર્ણન.

સીમાઃ—સુરત જિલ્લાની ઉત્તરે ભરૂચ જિલ્લો, અને રાજપીપળાસંસ્થાન, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો અને દમણગંગા નદી, પૂર્વે ગાયકવાડનું અને વાંસદાધરમપોરનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

વિસ્તારઃ—સુરત જિલ્લાની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૮૦ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ ૬૦ મૈલ છે, અને ક્ષેત્રફળ ૧૬૫૧ ચો. મૈલ છે.

કુદરતી રચના અને ઇતિહાસઃ—સુરત જિલ્લાની ભૂમિ એ મહર્ષિ પરશુરામની ભૂમિ હોવાથી પવિત્ર ગણાય છે અને એવી લોક માન્યતા છે, કે એમાં દુકાળ પડતો નથી. એની પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. અને પૂર્વ તથા દક્ષિણ બાજુએ જંગલવાળો પ્રદેશ આવેલો છે. આમ વરસાદને અનુકૂળ રચનાવાળો આ જિલ્લો હોવાથી એમાં કદાચ દુકાળ નહિ પડે એ સંભવિત છે. મહર્ષિ પરશુરામની એ ભૂમિની હદ દંતકથા પ્રમાણે તાપીથી વાપી સુધી ગણાય છે. (હાલ સુરત જિલ્લાની હદ દક્ષિણે દમણગંગા નદીથી ઉત્તરે કીમ નદી સુધી ગણાય છે.) એમાં પ્રથમ મોટે ભાગે અનાવલાબ્રાહ્મણોની વસ્તી હતી. તેઓ બુદ્ધિશાળી અને કાબેલ હતા, એટલે પેશ્વાના સમયમાં રાજદરબારમાં પણ કારભાર કરતા હતા, તેમની કાબેલીયત અને વફાદારીના બદલામાં પેશ્વા સરકાર તરફથી દેશાઈગીરીના રોકડહકો, જમીન, અને કેટલાંક કુટુંબોને આખાં ગામો ઇનામ તરીકે આપવામાં

આવેલાં હતાં. (કેટલાંક મોગલ સરકાર તરફથી પણ આપવામાં આવેલાં હતાં.) તેઓ બધા દેશાઇ તરીકે ઓળખાતા હતા. એવા ખાસ દેશાઇઓનાં અઠ્ઠાવીશ ગામો હતાં. તેઓ એ અઠ્ઠાવીશ ગામના જથાને અમુક ધારા ધોરણથી બાંધી તેને **સુરત અઠ્ઠાવીશી** કહેતા હતા, એવી દંત કથા છે. (જુઓ ગેઝેટીયર) બીજી દંતકથા **કવિ નર્મદાશંકરે** (નર્મગદ્ય પાનું ૨૯૯) લખી છે કે અસલ સુરતના નવાબના તાબામાં આસપાસના અઠ્ઠાવીશ પરગણાં હતાં તે ઉપરથી તેને સુરત અઠ્ઠાવીશી એવું નામ આપ્યું છે.

ડુંગરોઃ—**પારનેરા, મોતીવાડા, બગવાડા,** અને **તારાપોર,** એમાંના પહેલા ત્રણ ડુંગરો પારડી તાલુકામાં આવેલા છે અને તારાપોર માંડવી તાલુકામાં આવેલો છે.

નદીઓઃ—કીમ, તાપી, મિંઢોળા, અંબિકા, કાવેરી, ખરેરા, ઔરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

(૧) **કીમઃ**—(૭૦ મૈલ લાંબી) રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપરનાં મુખ્ય સ્થળોઃ—**ઈલાવ,** અને **કઠોદરા.**

(૨) **તાપીઃ**—(૪૫૦ મૈલ) સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના ઉપર મુખ્ય સ્થળોઃ—**સુરત, રાંદેર, વરીઆવ, અમરોલી, કુલપાડા, કામરેજ, બહુધાન** અને **માંડવી** છે.

(૩) **મિંઢોળાઃ**—(૪૦ મૈલ) સોનગઢ પાસેના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. એના ઉપર મુખ્ય

ગામોઃ-**કનસાડ, લાછપુર, પોંસરા, પલસાણા, મલેકપોર, બારડોલી, કરચકા** અને **સુંહાલી.**

(૪) **પૂર્ણાઃ**—(૪૦ મૈલ) પીંપળનેરના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે તેના ઉપર મુખ્ય ગામોઃ- **જલાલપોર, નવસારી, સુપા, મહુવા, વાલોડ** અને **બુહારી.**

(૫) **અંબીકાઃ**—(૪૦ મૈલ) ડાંગના જંગલમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપરનાં મુખ્ય ગામો-**બીલીમોરા, અમલસાડ, સાલેજ, ઇચ્છાપોર** અને **મટવાડ.**

(૬) **કાવેરીઃ**—ડાંગના જંગલમાંથી નીકળી અંબીકા નદીને મળે છે. તેના ઉપરના મુખ્ય ગામો-**દોણજા, ચીખલી, મલવાડા,** અને **ઉંડાચ.**

(૭) **ખરેરાઃ**—વાંસદા ધરમપોરનાં જંગલમાંથી નીકળી કાવેરી નદીને મળે છે. તેનાં ઉપર મુખ્ય ગામ-**ખેરગામ.**

(૮) **ઔરંગાઃ**—(૪૦ મૈલ). સુરગાણાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેનાં ઉપરનાં મુખ્ય ગામોઃ- **બહેલી** અને **ધમડાછી.**

(૯) **પારઃ**—(૨૦ મૈલ). સુરગાણાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપરના મુખ્ય ગામો-**ભગોદ** અને **હરિઆ.**

(૧૦) **કોલકઃ**—(૧૫ મૈલ) ઉંબરઘાટના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપરના મુખ્ય ગામો **કોલક, મોરાઇ** અને **ટુકવાડા.**

(૧૧) **દમણગંગાઃ**—(૧૫) મૈલ ઉંબરઘાટ અને અંબોલીઘાટના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપરના મુખ્ય ગામો–**દમણ**.

ખાડીઓઃ—ગંગાધરા, કોથલ, પરીઆલી, બામ, કોલાઈ અને વાંકી.

અખાતઃ—ખંભાત.

બંદરઃ—સુરત, વલસાડ, ભગવા, દાંડી, અને મટવાડ.

હવાખાવાના ઠેકાણાંઃ—ભીમપોર, ડુમસ, તીથલ, હજીરા, અને દાંડી.

ઉનાપાણીના કુંડોઃ—જ્યાં આગળ કુદરતી રીતે ઉના પાણીના ઝરણો નીકળેલાં હોય છે અને ત્યાં પાકા કુંડો ચણી લેવામાં આવે છે, તેવાં ઉના પાણીનો કુંડ ચીખલી તાલુકામાં **ઉનાઈ** છે. બીલીમોરા કાલાઆંબા રેલ્વેના **ઉનાઈ સ્ટેશનથી** જઈ શકાય છે, ત્યાં દર વરસે ચૈત્ર શુદિ પૂર્ણિમાને દિવસે જાત્રા ભરાય છે. એવું કહેવાય છે કે જાત્રામાં અનાવિલ જ્ઞાતિનો મોટો ભાગ આવેલો હોય તો કૂંડનાં પાણી જલદી ઠંડાં પડે છે.

બાગાયતી ગામોઃ—કતારગામ, પાલ, ભાઠા, અડાજણ, વરાછા, અમલસાડ, વલસાડ, ધમડાછા, કછોલી, હરિઆ, પીપલગભાણ વગેરે. એ સિવાય બીજાં કેટલાંક સુરત જિલ્લાને લગતાં બગાયતી ગામો ગાયકવાડને તાબે છે.

ઇનામી ગામોઃ—અગાઉના સમયમાં જેઓએ સરકારની વફાદારીથી સેવા બજાવેલી તેઓને તેમની વફાદારીના બદલામાં કોઇકને જમીન તો કોઈકને આખાં ગામ ઈનામ આપવામાં આવેલાં તેવાં ગામોને **ઈનામી ગામો** કહે છેઃ- એ પદ્ધતિ મોગલ રાજ્ય અને પેશ્વા સરકારના સમયમાં હતી. હાલમાં વફાદારી બદલ ખિતાબો આપવામાં આવે છે. સુરત જિલ્લામાં ઈનામી ગામો નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વરાછા—સરદાર પાઠેકજીનું ગામ.

(૨) દેલાડવા.
(૩) ભાણોદ્રા.
(૪) ઉંબેર.
} અરદેશર કોટવાલના ગામો.

(૫) સોનારી.
(૬) ભેસ્તાન.
} સરદાર સ્ટોરના ગામો.

(૭) પુણા.
(૮) વેસુ.
(૯) આભવા.
(૧૦) સણીઆમોદ.
} વડોદરાના નવાબના ગામો.

(૧૧) મજીગામ. (૧૨) ખુડવેલ—સુરતના નવાબના ગામો. (૧૩) વાંઝ. (૧૪) ડીંડોલી—ગંગાધર શાસ્ત્રીના ગામો.

ઉપર જણાવેલાં ઇનામી ગામો મૂળ માલીકને પૈસાની જરૂર પડે તો બીજાને વેચે છે. અને વેચાણ રાખનાર જાગીરદાર ગણાય છે.

આબોહવાઃ—સુરત જિલ્લો સમશીતોષ્ણ કટિબંધમાં આવેલો છે એટલે અહીંની હવા સમધાત છે. પરંતુ સુરત જિલ્લાની પશ્ચિમે દરિઓ આવેલો હોવાથી તેને કિનારે આવેલા ચાર તાલુકાની હવા ભેજવાળી છે, અને પૂર્વ બાજુએ જંગલોનો મોટો પ્રદેશ આવેલો હોવાથી તે ભાગની હવા કોરી ગણાય છે. તેની સાથે તે ભાગનાં હવાપાણી પણ ઘણુંખરૂં રોગિષ્ટ છે.

કેટલીક નદીઓનાં પાણીમાં **પાલ** (નદીમાં પડતાં પાંદડાં સળી જવાથી તેમાંથી તેલ જેવો ચીકણો પદાર્થ પાણી ઉપર તરતો જણાય છે તેને પાલ કહે છે.) હોવાથી તે નદીઓને કાંઠે આવેલાં ગામોમાં તાવ, મેલેરીયાનો ઉપદ્રવ થાય છે. સામાન્ય રીતે જિલ્લાની આબો હવા સારી છે.

વસ્તીઃ—સુરત જિલ્લાની એકંદર વસ્તી ૬,૭૪,૩૫૧ માણસની છે. તેમાં હિંદુ, પારસી ખ્રીસ્તી, મુસલમાન અને અંત્યજ છે. તેમાં પારસીની વસ્તી બહુજ ઓછી છે. એકંદર વસ્તીના બે ટકા માત્ર છે. મુસલમાની ધર્મમાં શીઆ અને સુન્ની એવા બે ભાગ છે. વહોરા લોકો શીઆ પંથના છે. મુસલમાનની વસ્તી પારસીની વસ્તી કરતાં લગભગ ચાર ગણી છે. ખ્રીસ્તી ધર્મને માનનારી પ્રજા પશ્ચિમના દેશોમાં છે. અહીં ફક્ત નોકરીને અર્થે આવીને રહેલા હોય છે પણ કેટલાક હિંદુઓ એ ધર્મમાં દાખલ થએલા છે, તેઓ દેશી ખ્રીસ્તી કહેવાય છે તે લોકોની વસ્તી વધારે નથી. સુરત અને વલસાડ જેવાં મોટાં સ્થળે તેઓ રહે છે.

ધર્મઃ—મૂખ્ય ધર્મ **હિંદુ, જૈન, મુસલમાન, પારસી** અને **ખ્રીસ્તી,** હિંદુઓ હિંદુધર્મ પાળે છે, તેમાં શૈવ વૈષ્ણવ,

સ્વામીનારાયણ, કબીરપંથી વગેરે પેટા ધર્મ છે. હિંદુ-ઓનું ધર્મ પુસ્તક **વેદ** છે. તેઓ એક ઇશ્વરને પૂજે છે.

જૈન—હિંદુઓમાં ગણાતા શ્રાવક લોકો જૈન ધર્મ પાળે છે. તેઓ ચોવીસ (૨૪) તીર્થંકરને પૂજે છે. આદિનાથભગવાન તેમના પહેલા તીર્થંકર હતા. એમના ધર્મના **શ્વેતાંબર** અને **દિગંબર** એવા બે પંથ છે. જેઓ તીર્થંકરની મૂર્તિને વસ્ત્ર પહેરાવે છે તે શ્વેતાંબરી કહેવાય છે અને જેઓ મૂર્તિને વસ્ત્ર નથી પહેરાવતા તેઓ દિગંબરી કહેવાય છે.

મુસલમાન—આ ધર્મમાં **શીઆ** અને **સુન્ની** એવા બે પંથ છે. વહોરા લોકો શીઆ પંથી કહેવાય છે. મુસલમાનોનો ધર્મ ઇસ્લામ છે અને તેઓનું ધર્મ પુસ્તક **કુરાને શરીફ** છે.

પારસી—એ લોકોમાં બીજી કોમની માફક પેટાજાતી નથી. તેઓ **જરથોસ્તી ધર્મ** પાળે છે, અગ્નિદેવને પૂજે છે. તેઓનું ધર્મ પુસ્તક **અવસ્તા** છે.

ખ્રીસ્તી—એ ધર્મ માનનારી પ્રજા પશ્ચિમના દેશોમાં વસે છે. તેઓ **ઈસુખ્રીસ્તને માને છે.** જે હિંદી એ ધર્મમાં દાખલ થાય છે તે દેશી ખ્રીસ્તી કહેવાય છે. એમનું ધર્મ-પુસ્તક **બાઇબલ** છે.

ધંધાઃ—આ જિલ્લાના લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. ઉચ્ચ વર્ણના લોકો પૈકી કેટલાક વેપાર, નોકરી, અને કારીગરનું કામ કરે છે. ગરીબ અને હલકી વર્ણના લોકો ખેતીને લગતી મજુરી કરે છે. નદી અને દરિઆને કાંઠે રહેનારા લોકો માછલાં પકડીને વેચવાનો તથા વહાણુવટાનો ધંધો કરે છે. એ સિવાય

કેટલાક લોકો ખાદી વગેરેનું વણાટકામ, જરીની કોર, ટોપી વગેરે ભરતકામ, રૂમાલ, ટુવાલ વગેરે ગુંથણ કામ, તથા ફરનીચર-સુથાર કામ, લુહાર કામ વગેરે ગૃહઉદ્યોગનો સારો પ્રચાર છે.

ખનીજઃ—જમીનમાંથી જે ધાતુઓ ખોદી કાઢવામાં આવે છે તેને ખનીજ કહે છે. સુરત જિલ્લામાં એવા ખનીજ પદાર્થ-**અકીકના પત્થર** અને **લોઢાંની કાચી ધાતુ** કેટલાક ભાગમાં મળી આવે છે.

ખેતીની પેદાશઃ—કપાસ, જુવાર, ઘઉં, બાજરી, ભાત, તલ અને તમામ જાતનાં કઠોળ....શેરડી, ગોળ, કેળાં, સુરણ, આદુ, બટાટા, કાંદા, મરચાં, લીંબુ, કેરી અને શાકભાજી.

જંગલોઃ—ડાંગ, (ચીખલી તાલુકામાં સાગ સારો થાય છે) **હેડંબા,** (માંડવી તાલુકામાં) અને **વાંસદા ધરમપોરના** રાજ્યનું.

જંગલની પેદાશઃ—ઈમારતી લાકડાં, મધ, મીણ, અને કાથો.

હુન્નર ઉદ્યોગ—જરી, કસબ, અને રેશમનું ભરતકામ, હાથીદાંત અને સુખડનું કોતરકામ, હીંગળો અને રસકપુરની બનાવટ, રેશમ અને જરીના પિતાંબર, સાડી, અંબર વગેરે કારીગરી **સુરત**માં બને છે. સુડી, ખાપરીયું **ઓરપાડ**માં થાય છે, લોખંડના ખડીયા **સાંધીએર** તાલુકે ઓરપાડમાં થાય છે. ખાદી, ઉનના કામળા **ઓરપાડ** અને **બારડોલી** તાલુકામાં થાય છે. હાથવણાટનાં લુગડાં **વલસાડ, ગણદેવી**માં થાય છે. ઘોડાનાં જીન **ખેરગામ** તાલુકે ચીખલીમાં થાય છે.

રેલ્વે માર્ગઃ—(૧) **બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વે** (બોમ્બે, બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઈંડીઆ રેલ્વે) મુંબઈથી અમદાવાદ જનારી રેલ્વે.

(૨) **ટાપટીવેલી રેલ્વે**–સુરતથી ભુસાવળ જનારી રેલ્વે.

(૩) **બીલીમોરા કાલાઆંબા રેલ્વે**–બીલીમોરાથી ઉનાઈ સુધીની રેલ્વે.

રેલ્વે જંકશન—જ્યાં આગળથી આગગાડી જોડાતી હોય અને બીજી આવીને છુટી રહેતી હોય તે સ્થળને રેલ્વે જંકશન કહે છે. **સુરત** અને **બીલીમોરા** એ જંકશન છે.

નિકાશઃ—(અહીંથી બહાર જતો માલ) ખેતીની પેદાશ, કપાસ, જુવાર, ઘઉં, બાજરી, ચોખા, અને કઠોળ, ગોળ, ઘી, કેળાં અને કેરીની પણ નિકાશ થાય છે. જંગલની પેદાશ–ઈમારતી લાકડાં, જલાઉ લાકડાં, મધ, મીણ વગેરેની નિકાશ થાય છે. ઢોરનાં કાચાં ચામડાં પણ બહારગામ મોકલવામાં આવે છે.

આયાતઃ—(બહારથી આવતો માલ) સુતરાઉ, રેશમી અને ઉનનાં કપડાં, કાચ, કાગળ, વગેરે પરચુરણ સ્ટેશનરી સામાન, લોખંડના તમામ યંત્રો અને હથિઆરો, ખાંડ, ચ્હા, કોલસા, દવા, પકાવેલાં ચામડાં, સાબુ, ચીની વાસણ, ગુલાબ-જળ, તમામ જાતનાં અત્તરો, ફટાકા, દારૂ, બંદુક, પીસ્તોલ, અફીણ, તમામ જાતનાં રંગો વગેરે.

સુરત જિલ્લાનું વિશેષ વર્ણન.

તાલુકાઃ—પારડી, વલસાડ, ચીખલી, જલાલપોર, બારડોલી, માંડવી, ચોર્યાશી, અને ઓરપાડ, એ આઠ તાલુકા છે. અને ૮૫૯ ગામ છે તેમાં ૪૧ ઈનામી ગામો છે. અને વાંસદા, ધરમપોર, સચીન અને ડાંગ એ ચાર દેશી રાજ્યો છે.

(૧) પારડી તાલુકો.

રચનાઃ—ઉત્તરે પારનદી, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, દક્ષિણે દમણ ગંગાનદી અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એ તાલુકાની લંબાઈ અને પહોળાઈ લગભગ સરખીજ છે, એટલે આસરે ૨૦ મૈલ છે એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૩ ચો. મૈલ છે. આ તાલુકામાં પૂર્વથી પશ્ચિમ એક ઢાળ પડતું મેદાન છે. પશ્ચિમ તરફ દરીઓ આવેલો હોવાથી તે ભાગ નીચાણમાં છે, એનો કેટલોક ભાગ સપાટ, રેતાળ અને ખારવાળો છે. અને કેટલોક ડુંગરાવાળો છે.

ડુંગરોઃ—(૧) **પારડીનો કિલ્લો** ૭૫ ફુટ ઉંચો છે. (૨) **મોતીવાડાનો ડુંગર** ૮૦ ફૂટ ઉંચો છે. (૩) **ઓરવાડાનો ડુંગર** ૨૭૫ ફુટ ઉંચો છે (૪) **બગવાડાનો ડુંગર** ૪૨૦ ફૂટ ઉંચો છે તેને **અર્જુન ગઢ** પણ કહે છે. (૫) **મોરાઇનો ડુંગર** કોલકનદીના ડાબા કિનારાપર આવેલો છે તેનાપર મોરની વસ્તી વધારે હોવાથી એનું નામ મોરાઇ ડુંગર પડયું છે. (૬) **ખુરશીઓ ડુંગર** એની ઉંચાઈ બગવાડાના ડુંગર જેટલી છે, તે ખુરશીના આકારનો હોવાથી તેને ખુરશીઓ ડુંગર કહે છે.

નદીઓઃ—પાર, કોલક અને દમણગંગા.

ખાડીઓઃ—કોથલ, પરીઆલી, બીલી અને રાત.

આબોહવાઃ—આ તાલુકાનાં હવાપાણી એકંદરે સારાં નથી. દરીઓ નજીક હેવાથી ગરમી અને ઠંડીનું પ્રમાણ સરખુંજ છે, પણ ડુંગર નજીક હોવાથી ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે. અહીં વરસાદ સારો પડે છે તેથી ભાતનો પાક વિશેષ થાય છે. કુવાનાં પાણીમાં કેટલેક ઠેકાણે તેલ જેવો પદાર્થ તરી આવેલો હોય છે.

વસ્તી અને ધંધોઃ—વસ્તી (૬૬૨૨૩) માણસની છે તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી, જૈન, કાળીપરજ અને દેશી ખ્રિસ્તીની મુખ્ય છે. **ઉદવાડામાં શેતરંજી બને છે. કોપરલી તથા પરીયાલીમાં મોટી ગાડી અને સવારી ગાડી** બાંધવામાં આવે છે. ગોળ અને લાકડાંનો વેપાર ચાલે છે.

જાત્રાનાં ઠેકાણાંઃ—કુંતા અને ઉદવાડા. ઉદવાડા એ પારસી લોકોનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

રેલ્વે સ્ટેશનઃ—ઉદવાડા પારડી અને દમણરોડ.

મુખ્ય સ્થળોઃ—પારડી, ઉમરસાડી, ઉદવાડા, પલસાણા, કોલક, વટાર, કુંતા, વાપી, ટુકવાડા, પરીઆ અને કોપરલી.

પારડીઃ—મુખ્ય કસ્બો છે. મામલતદાર તથા પોલીસ સબઈન્સ્પેકટરની ઓફીસ છે, તથા કસ્ટમખાતાંની ઓફીસ છે, અહીં એક ડુંગરી કિલ્લો છે તે જોવાલાયક છે.

ઉમરસાડી:—બંદર છે. અહીં સોમવતી અમાસે મેળો ભરાય છે.

ઉદવાડા:—પારસી લોકોનું જાત્રાનું ઠેકાણું છે.

પલસાણા:—અહીં મીઠાં પાણીના સાત ઝરા છે. મહાશીવરાત્રિએ અહીં મેળો ભરાય છે.

કોલક:—દરીઆકાંઠે કોલક નદીપર બંદર છે.

કુંતા:—એમાં કુંતેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે. **વાપી** રેલ્વે સ્ટેશન છે.

ડુંકવાડા:—તુવરની દાળ તથા ગોળ વખણાય છે.

પરીઆ:—અહીં દર બુધવારે હાટ ભરાય છે.

બગવાડા:—કોલક નદી પર મોટું ગામ છે.

કોપરલી:—અહીંની સવારી ગાડી વખણાય છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

રચના:—ઉત્તરે અંબિકા નદી, દક્ષિણે પાર નદી, પૂર્વે ચીખલી તાલુકો અને ધરમપોરનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. એની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૧૯ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઇ ૧૩ મૈલ છે. ઉત્તરે અંબિકા અને કાવેરી નદીના કાંઠાની નજીકનો સાંકડી પટીના આકારનો ભાગ ફળદ્રુપ છે. એ તાલુકાના કુદરતી રચના પ્રમાણે ત્રણ ભાગ પડે છે. (૧) પૂર્વનો ભાગ ઉંચી જમીનવાળો છે, તેની માટી પથરાવાળી છે તેમાં **વેલપાછ**નું નાનું જંગલ છે (૨) પશ્ચિમનો ભાગ નીચી જમીનવાળો છે તે જમીન કાળી અને કસદાર છે. (૩) પશ્ચિમે દરિઆની નજીકનો ભાગ **ખારપાટ** કહેવાય છે.

ડુંગરો:—અગ્નિખુણામાં **પારનેરાનો** ડુંગર ૫૦૦ ફૂટ ઉંચો છે. એના શિખરપર એક જુનો કિલ્લો હતો. અહીં ચંડિકાનું દહેરૂં છે. આસો શુદ ૮ ને દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે. એ ડુંગરપર એક નાનું જંગલ છે એની ઉત્તરે બાર માઇલપર નાની નાની સાત ડુંગરી છે ત્યાંથી પત્થર ખોદી કાઢવામાં આવે છે.

નદીઓ:—**અંબિકા, કાવેરી, ખરેરા, ઔરંગા, અને પાર.**

ખાડીઓ:—**બામ, કોલાઇ, વાંકી, ભમરી** અને **કુપ્પા.** એમાં બામ ખાડીમાંથી પાણી લઇને **ધરાસણા** આગળ મીઠું પકવવામાં આવે છે. વાંકી ખાડીમાંથી રેલ્વે એન્જીનને પાણી લેવાની ગોઠવણ છે.

તળાવ:—સૌથી મોટું તળાવ **પાલણનું** છે. વલસાડનું **મલાવ** અને ભદેલીનું **શંતરાય** નામે તળાવ પ્રખ્યાત છે. વલસાડના તળાવમાં કમળના ફૂલ થાય છે.

આબોહવા—આ તાલુકાની હવા ભેજવાળી અને ઠંડી છે. પણ એકંદર હવા પાણી તંદુરસ્ત છે. પારનેરા અને ભૂતસર નજીકના ભાગમાં જંગલને લીધે ચોમાસામાં અને શિઆળામાં સાધારણ તાવનો ઉપદ્રવ થાય છે.

વસ્તી, વેપાર અને ધંધા:—આ તાલુકામાં એકંદર ૫૬ ગામો છે, અને ૯૬૦૭૪ માણસની વસ્તી છે. વલસાડ-ભાગડામાં ઈમારતી લાકડાંનો વેપાર ચાલે છે. ડુંગરી તથા પાર નદીમાંથી પત્થર ખોદી કાઢવામાં આવે છે. વહાણ બાંધ-

વાનો ઉદ્યોગ પણ ચાલે છે. અહીં હાથની સાળપર લુગડાં સારાં વણાય છે તે વલસાડી લુગડાં તરીકે વખણાય છે.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં—તીથલ, રેલ્વે સ્ટેશન-ડુંગરી, વલસાડ અને પારડી.

બાગાયતી ગામો:—વલસાડ, હરીઆ, ભાગડા, ઉંડાચ વગેરે.

મુખ્ય સ્થળો—વલસાડ, તીથલ, ધરાસણા, પારનેરા, ભાગડા, ભદેલી, માલવણ, ઉંડાચ, બીગરી, કોસંબા, હરિઆ, અટગામ, ઉંટડી.

વલસાડ—ઔરંગા નદીને કાંઠે આવેલું છે. મોટો કસ્બો છે, અહીં મ્યુનીસીપાલીટી છે. મામલતદાર તથા મુનસફની કચેરી છે. એ બંદરેથી ઈમારતી લાકડાં, ગોળ વગેરે બહારગામ જાય છે.

તીથલ:—હવાખાવાનું સ્થળ છે. દરસોમવતી અમાસે જાત્રા-મેળો ભરાય છે **વલસાડ સ્ટેશનથી** જઈ શકાય છે.

ભાગડા—ઈમારતી લાકડાં અને ગોળનો વેપાર છે.

બીગરી—અંબીકાનદીપર આવેલું છે. અહીંના સુથારો વહાણ બાંધે છે.

કોસંબા—દરીઆ કાંઠે આવેલું છે. અહીં **દીવાદાંડી** છે. વહાણવટાનો ધંધો છે.

હરિઆ—અંબીકા નદીપર આવેલું છે. અહીંની જમીન બહુ ફળદ્રુપ છે. ગોળ અને તુવર વખણાય છે. "**હરિઆ સોનાનાઢળીયા**" એવી કહેવત ચાલે છે.

(૩) ચીખલી તાલુકો.

રચના—ઉત્તરે અંબીકાનદી, દક્ષિણે ધરમપોરનું રાજ્ય, પૂર્વે ગાયકવાડનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે વલસાડ તાલુકો છે. આખા તાલુકાની જમીન ઉંચી નીચી તેમજ પથરાવાળી છે. અગ્નિ ખૂણા તરફનો ભાગ જંગલવાળો છે. પૂર્વ તરફની જમીન ઉંચી, અને પશ્ચિમ તરફની નીચી છે. કેટલેક ઠેકાણે જમીન ખડકવાળી અને ઉજડ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૭ ચો. મૈલ છે.

ડુંગર—એમાં ફક્ત બે નાની ડુંગરી છે. (૧) **એંધળની ડુંગરી** આસરે ૧૦૦ ફુટ ઉંચી છે. તેનાપર ચંદ્રિકા માતાનું દહેરૂં છે તથા મહાદેવનું દહેરૂં છે (૨) **બામણવેલની ડુંગરી** આસરે ૬૦થી ૭૫ ફુટ ઉંચી છે તેનાપર બીલકુલ ઝાડ નથી.

નદીઓ—અંબીકા, કાવેરી, ખરેરા. અંબીકા નદીમાંથી સંચાવડે પાણી ઉંચું ચઢાવી ખેતીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે. કાવેરી નદીમાં પત્થરનો કુદરતી બંધારો છે, તેને **દીવીધોધ** કહે છે.

ખાડી—ધોલધરો. જાત્રાનું સ્થળ—ઉનાઈ.

આબોહવા—આ તાલુકો દરીયાથી દૂર છે, અને જમીનનું તળીયું પથરાવાળું હોવાથી તાપ વધારે પડે છે. ડુંગરો તથા જંગલ નજીક હોવાથી હવા ભેજવાળી છે. તાલુકામાં પાણી પાલીઆં છે. વરસાદ ૬૦થી ૭૦ ઇંચ પડે છે.

રેલ્વે સ્ટેશનઃ—બીલીમોરા, ચીખલીરોડ, રાનકુવા, અનાવલ અને ઉનાઈ.

બાગાયતી ગામોઃ—દોણજા, પીપલગભાણ, તેજરાવ, પીપલધરા, અને ખાપરીયા.

ઈનામી ગામોઃ—ગોહેજ, સીઆદ્રા, મજીગામ, ખુડવેલ અને ચાસા.

મુખ્ય સ્થળોઃ—ચીખલી, દેગામ, ખેરગામ, આલીપોર, એંધળ, મજીગામ, મલવાડા, ગણદેવી, આમધરા અને તળાવચોરા.

ચીખલીઃ—કાવેરી નદી ઉપર આવેલું છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. સરકારી દવાખાનું છે.

દેગામઃ—રેલ્વે સ્ટેશન છે.

ખેરગામઃ—મોટો કસ્બો છે. ઘોડાનો સામાન સારો બને છે. તે બહારગામ જાય છે.

આમધરાઃ—અહીં કાકા બળીયાનું સ્થાનક છે.

તળાવચોરાઃ—મોટી ગાડી સારી બાંધવામાં આવે છે.

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

રચનાઃ—આ તાલુકાની ઉત્તરે પૂર્ણા નદી, પૂર્વે ગાયકવાડનું રાજ્ય, દક્ષિણે અંબીકા નદી અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૧૯ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઈ ૨૧ મૈલ છે. આ તાલુકો અંબીકા પૂર્ણા નદીઓ અને અરબી સમુદ્રની વચ્ચે આવેલો હોવાથી ચગાંનું વિશાળ મેદાન છે. એનું એકંદર ક્ષેત્રફળ ૧૮૪ ચો. મૈલ છે.

નદીઓઃ—પૂર્ણા અને અંબીકા.

ખાડીઓઃ—કણાઈ, પરીઆ અને ટોકરવો.

આબોહવાઃ—હવા સમશીતોષ્ણ છે. પૂર્વ ભાગમાં શિઆળામાં ઠંડી અને ઉનાળામાં ગરમી પડે છે. એકંદર હવાપાણી તંદુરસ્ત છે.

વસ્તી:—વસ્તી ૭૯૪૧૦ માણુસની છે.

રેલ્વે સ્ટેશન:–નવસારી, વેડછા અને અમલસાડ.

હવા ખાવાનું સ્થળ:—દાંડી નવસારી સ્ટેશનથી જઈ શકાય છે.

મુખ્ય સ્થળો:—જલાલપોર, મટવાડ, અબ્રામા, ખરસાડ, કછોલી, અમલસાડ, એરૂ, કાલિયાવાડી, દાંડી, આટ, અષ્ટગામ અને સુલતાનપોર.

જલાલપોર:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. પૂર્ણા નદીપર આવેલું છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. ત્યાં પૂર્ણેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે.

મટવાડ:—બંદર છે. કસ્ટમ ખાતાનો પુરજો અહીં છે.

અબ્રામા:—મોટું ગામ છે. તમાકુના વેપાર માટે પ્રખ્યાત છે.

ખરસાડ:–અનાવિલોનું કેળવણીમાં આગળ પડતું ગામ છે.

અમલસાડ:—બાગાયતી ગામ છે. કેરી, ફણુસ વગેરેનો સારો વેપાર ચાલે છે.

એરૂ:—અહીં ઢોરનું દવાખાનું છે.

કાલીયાવાડી:—વતનદાર દેશાઈઓનું ગામં છે. અહીં સરકારી દવાખાનું છે.

દાંડી:—દરિઆકિનારે હવાખાવાનું સ્થળ છે.

સુલતાનપોર:—અગાઉ કોઈ મુસલમાન સુલતાને વસાવેલું તે ઉપરથી સુલતાનપોર નામ પડયું હતું.

(૫) બારડોલી તાલુકો.

રચનાઃ—એ તાલુકો તાપી અને પૂર્ણા નદીની વચ્ચે આવેલો છે. એની ઉત્તરે તાપીનદી અને માંડવી તાલુકો. પૂર્વે પશ્ચિમે અને દક્ષિણે ગાયકવાડનું રાજ આવેલું છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઇ ૨૪ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૩૦ મૈલ છે. કેટલેક સ્થળે પથરાવાળી જમીન છે. તાલુકાનો ઢાળ પશ્ચિમ તરફ પડતો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૨૨ ચો. મૈલ છે.

ડુંગરઃ—(૧) **તરભોણની ડુંગરી** આસરે ૮૦ ફૂટ ઉંચી છે. તેના ઉપર એક મંદિર બાંધેલું છે. ત્યાંની જમીન લાલ છે. (૨) **મોતા ગામ પાસેની ડુંગરી** આસરે ૧૦૦ ફૂટ ઉંચી છે. એના ઉપર જંગલ છે તે ગાયકવાડને તાબે છે.

નદીઓઃ—તાપી, મીઢોળા, પૂર્ણા, ઝાંખરી, અને સીપણ.

ખાડીઓઃ—ગાભણી, ગંગાધરા, કનાર, કારીખાડી, ડભોઈ અને રગડ.

આબોહવાઃ—આ તાલુકાનાં હવાપાણી એકંદરે નબળાં છે. કારણ કે એમાં નાનાં જંગલો છે. તેથી હવા ભેજવાળી છે, અને ચોમાસાના પાછલા ભાગમાં તાવ મેલેરીયા વગેરે ફાટી નીકળે છે. તેમજ વાલોડ, બુહારી વગેરે ભાગના પાણી **પાલીયાં** (પાણીમાં પાલો વગેરે પડી કોહી જઈ પાણી ઉપર તેલ જેવો ચીકાસ તરી આવે છે તે) કહેવાય છે. આ તાલુકામાં એકંદરે ટાઢ અને તાપ પણ વધારે પડે છે.

વસ્તી-ધંધોઃ—આ તાલુકાની વસ્તી ૮૭૯૦૯ માણસની છે. કેટલાંક ગામોમાં મતીયા કણબી છે, તે **પીરાણા ધર્મને**

માને છે. લોકો એકંદરે શાંત સ્વભાવના છે. મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. **કડોદ, બુહારી** અને **વાંકાનેર**માં સવારી તથા મોટી ગાડીઓ બાંધવામાં આવે છે. **હથુકા** ગામે ઉનના કામળા બને છે. કડોદ ગામે ઈમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે.

રેલ્વે સ્ટેશનઃ—બારડોલી, કીહેર અને મઢી.

જાત્રાનાં સ્થળઃ—કેદારનાથ બારડોલી પાસે જાત્રાનું ધામ છે.

મુખ્ય સ્થળોઃ—બારડોલી, કડોદ, સરભોણ, વાલોડ, મોતા, બુહારી, વરાડ, વાંકાનેર, કમાલછોડ, સીકેર, મઢી અને વડોલી.

બારડોલીઃ—મીંઢોળા નદીપર આવેલો મોટો કસ્બો છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે, કપાસનાં ત્રણ કારખાનાં છે.

વાલોડઃ—પેટા મહાલનું મુખ્ય ગામ છે, તે વાલ્મિકી નદીને કાંઠે આવેલું છે, અને એમાં દર શુક્રવારે હાટ ભરાય છે.

કડોદઃ—તાપી નદીને કાંઠે આવેલું છે, એમાં ઇમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે.

સરભોણઃ—મોટો કસ્બો છે. અહીંનું ધુપેલ વખણાય છે.

મોતાઃ—મોતાળા બ્રાહ્મણ અહીં વસે છે. હાલ કણબી લોકોની વસ્તી વધારે છે.

બુહારીઃ—બારડોલીના અગ્નિ ખુણામાં આવેલું છે. તાપી નદીના કાંઠા ઉપર છે. અહીં દર બુધવારે હાટ ભરાય છે. મોટી ગાડી અહીં સારી બંધાય છે.

વાંકાનેરઃ—અહીંની ગાડી સારી વખણાય છે,

કુમાલછોડ:—પંચોળી લોકો ખાદી સારી વણે છે. દર રવિવારે હાટ ભરાય છે.

મઢી:—રેલ્વે સ્ટેશન છે.

વડોલી:—માટીનાં વાસણ સારાં બને છે.

(૬) માંડવી તાલુકો.

રચના:—આ તાલુકાની ઉત્તરે ગાયકવાડનું રાજ્ય અને રાજપીપળા સંસ્થાન. દક્ષિણે તાપી નદી, ગાયકવાડનું રાજ્ય, અને બારડોલી તાલુકાનો થોડો ભાગ. પૂર્વે ગાયકવાડી રાજ્ય, તથા રાજપીપળા સંસ્થાન. પશ્ચિમે વેડાછા અને કામરેજ તાલુકો છે. પૂર્વ પશ્ચિમ લંબાઇ ૩૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ પહોળાઈ ૨૦ મૈલ છે. તાલુકાનો દેખાવ ભયંકર લાગે છે, કારણ કે ડુંગરો અને જંગલો બહુ છે એના પૂર્વ તથા ઉત્તર ભાગની જમીન ઉંચી છે, અને પશ્ચિમ તથા દક્ષિણ તરફની નીચી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૦ ચો. મૈલ છે.

ડુંગર:—**તારાપોર**નો ડુંગર સૌથી મોટો છે. તેની ઊંચાઇ ૨૫૦ થી ૩૦૦ ફૂટની છે. તેની આસપાસ મોટું જંગલ છે. (૨) **ખાડ આંબાનો ડુંગર**, તે આશરે ૧૦૦ ફૂટ ઉંચો છે. (૩) **અસીંડાનો ડુંગર** એ આસરે ૧૫૦ ફૂટ ઉંચો છે. એ સિવાય બીજા નાના ડુંગર જેવા કે, **ઝટકા**, **કાટકુવા** વગેરે ઘણાં છે. આ તાલુકાની પૂર્વ બાજુનાં જંગલોનો ભાગ "**હેડંબાવન**"ને નામે ઓળખાય છે.

નદીઓ:—**તાપી** અને **વેહ**. **રેલ્વે સ્ટેશન**:–**મઢી**.

આબોહવા:—આ તાલુકો દરીઆથી ઘણો દૂર હોવાથી શિઆળામાં ટાઢ અને ઉનાળામાં તાપ વિશેષ પડે છે. **તેમજ**

ડુંગરો અને જંગલો ઘણાં હોવાથી હવા પાણી નબળાં છે. તેમાં ખાસ કરીને ઉત્તર અને પૂર્વ ભાગનાં પાણી બહુ નબળાં છે. તે તરફનાં પાણીમાં પાલ છે. તે પાણીને માટે એવી કહેવત ચાલે છે કે, **"માલધા, લીમધા, મોટી પાળ; જો મરે નહિ તો દેવગઢ ચાલ."**

વનસ્પતિઃ—આ તાલુકામાં જંગલ ઘણાં હોવાથી ઇમારતી લાકડાં–ખેર, સાગ, સીસમ, સાદડો, હળદવાણ, વગેરેની પેદાશ સારી છે. **સરસી** નામના જંગલમાં વાંસ, લાખ, ગુંદર, કપીલો, કોળી અને મહુડાંની પેદાશ ઘણી છે.

વસ્તી, ઉદ્યોગ, ધંધોઃ—આ તાલુકાની વસ્તી ૫૧૩૬૦ માણસની છે. મોટે ભાગે કાળીપરજની વસ્તી છે. તેઓ જંગલી છે. પણ બાળલગ્ન કરતા નથી. તેઓ વહેમી બહુ છે. ભૂત, પિશાચ અને ચીથળીયા દેવને બહુ માને છે. ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે છે. **બહુધાન** અને **માંડવી**માં ખાદી સારી વણાય છે. મોટી ગાડી તેમજ સવારી ગાડી પણ સારી બાંધવામાં આવે છે. કાળીપરજના લોકો જંગલમાંથી મધ, લાખ વગેરે એકઠું કરી વેચે છે.

ખનીજઃ—ડુંગરમાંથી પત્થર નીકળે છે. **બહુધાન** અને **તડકેશ્વર**ના જંગલમાંથી અકીકના પત્થર નીકળે છે તે ખંભાતના કારીગરો પકવે છે. **મુજલાવ** ગામ પાસે લોઢું પણ નીકળે છે. **તડકેશ્વર** પાસે એક જાતની ખડી છે તે સાબુની પેઠે લુગડાં ધોવામાં કામ આવે છે.

ઇનામી ગામોઃ—પીપરીયા, કરૂઠા, કેવડી, કાટકુવા, કોસાડી, દેવગીરી અને જુનવાણ.

જાત્રાનાં સ્થળ:—બહુધાન એમાં બાર વર્ષે (સિંહસ્થ વર્ષમાં) જાત્રા ભરાય છે.

મુખ્ય સ્થળો:—માંડવી, બહુધાન, તરસાડા, તડકેશ્વર, ઘંટોલી, ગોડસંબા અને કરંજ.

માંડવી:—તાપી નદીને કાંઠે આવેલું મુખ્ય સ્થળ છે. તેમાં મામલતદાર, પોલીસ સબ ઇન્સ્પેક્ટર અને રેન્જરની ઓફીસ છે. એક અંગ્રેજી સ્કૂલ છે. **મઢી સ્ટેશનથી** જવાય છે.

બહુધાન:—તાપી નદીને કાંઠે આવેલું છે. બાર બાર વર્ષે જાત્રા ભરાય છે ત્યાં **કીમ સ્ટેશનથી** જવાય છે.

તડકેશ્વર:—એમાં **તાડીકા વનનો** ભાગ છે. તે ઉપરથી તડકેશ્વર નામ પડયું છે, એમાં રાવલીયા લોકો આથર બનાવે છે.

ગોડસંબા:—વ્રેહ નદીને કાંઠે આવેલું છે, તેમાં કાળીપરજને માટે એક સ્કૂલ તથા બોર્ડિંગ છે.

કરંજ:—અસલ ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે હતી. હાલ વહોરા લોકો વધારે છે.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

રચના:—ઉત્તરે ઓરપાડ તાલુકો, દક્ષિણે મીઢોળા નદી, પૂર્વ બાજુએ ગાયકવાડનું રાજ્ય, પશ્ચિમે ઓલપાડ તાલુકાનો નૈઋત્ય ભાગ તથા અરબી સમુદ્ર આવેલો છે. એ તાલુકો એકંદરે સપાટ પ્રદેશ છે. નદીઓની આજુબાજુનો ભાગ એટલે સુરત શહેરની આજુબાજુનો ભાગ, મીઢોળાના કાંઠા ઉપરનો પૂર્વભાગ, રસાળ અને ઝાડપાનથી ભરપૂર છે.

વચલો પૂર્વ તરફનો ભાગ ઝાડપાન વિનાનો વેરાન જેવો છે. અને વચલો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ દરિઆ નજીક આવેલો હોવાથી રેતાળ છે. તાલુકાની ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૧૭ મૈલ અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૯ મૈલ છે. એનો થોડો ભાગ (ભાઠાથી બુડીઆ સુધીનો) ખારવાળો છે. એ તાલુકો સૌથી નાનો છે. એમાં ડુંગર નથી એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧૪ મૈલ છે.

નદીઓઃ—તાપી અને મીંઢોળા.

ખાડીઓઃ—(૧) કાંકરાખાડી, (મોતા ગામની નજીકમાંથી નીકળી મીંઢોળાને મળે છે. તેમાંથી કાંકરા બહુ નીકળતા હોવાથી કાંકરાખાડી નામ પડયું છે) **(૨) ચારખાડી** એ કાંકરાખાડી કરતાં નાની છે. તે પણ મીંઢોળાને મળે છે.

આબોહવાઃ—આખા તાલુકાનાં હવાપાણી તંદુરસ્ત છે. છે. પશ્ચિમ ભાગમાં સમુદ્ર નજીક આવેલો હોવાથી તાપ વધારે પડતો નથી. પૂર્વ ભાગ સમુદ્ર કિનારેથી દૂર આવેલો હોવાથી તથા ઝાડપાન વગરનો હોવાથી તાપ કંઈક વધારે પડે છે. ઘણુખરે ઠેકાણે ગામ તળીયાંના કુવાનાં પાણી મીઠાં નહિ હોવાથી ગામ બહારથી મીઠું પાણી લાવવું પડે છે.

વસ્તીઃ—આ તાલુકામાં ૧,૭૫,૧૧૪ માણસની વસ્તી છે. તેમાં વહોરા અને પારસી લોકો સાહસિક હોવાથી વેપાર રોજગારમાં વધુ પ્રમાણમાં જોડાએલા છે.

ઉદ્યોગ-ધંધાઃ—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. વહોરા લોકોનો મોટો ભાગ વેપાર કરે છે. પારસી લોકો ખેતી અને વેપાર બંને ધંધા કરે છે. **સુરત શહેરમાં** હાથીદાંત અને સુખડનું કોતરકામ, રેશમ તથા કસબનું ભરતકામ ઘણું

ઉંચા પ્રકારનું થાય છે. ગજી. સાટીન, પિતામ્બર, ખરાખોટા કસબ, ફીટ, કિનારી મોઢીયાં વગેરે વણાટ પણ થાય છે. અને તે બીજા શહેરમાં જથાબંધ મોકલવામાં આવે છે. હિરા, માણેક, વગેરેનું જડાવકામ તથા **હિંગળોક** અને **રસકપુર** પણ સુરતમાં બને છે. એ સિવાય મિલોમાં સુતરાઉ કાપડ બને છે. સુરત અનાથાશ્રમના વિદ્યાર્થીઓ, ઉનના ગાલીચા તથા ઝીકનું ભરતકામ સારૂં કરે છે. લુંગી વણવાનું, રંગવાનું, છાપવાનું ઇત્યાદિ પરચુરણ ધંધા ઘણા છે.

હવા ખાવાનાં ઠેકાણાં:—ડુમસ, ભીમપોર.
રેલ્વે સ્ટેશન:—ઉતરાણ, સુરત અને ઉધના.

જાત્રાનાં ઠેકાણાં:—અશ્વનિકુમાર, કતારગામ, ભીમપોર અને ઉધના.

ગાયકવાડી ગામો:—(૧) જીઆવ, (૨) કરાડવા, (૩) ગોજા.

બાગાયતી ગામો:—કતારગામ, ભાઠા, અડાજણ, કુંભારીયા વગેરે.

ઈનામી ગામો:—બધાં મળીને બાર ગામ છે. સરકાર તરફથી સારૂં કામ કર્યા બદલ ઇનામ તરીકે મળેલાં હોવાથી ઈનામી ગામ કહેવાય છે:—

(૧) મોટા વરાછા:—(પાઠકજીની અટકથી ઓળખાતા બનારસના નાગર બ્રાહ્મણ હાલ સુરતમાં રહે છે, તેઓના પૂર્વજોને સારી વિદ્વતા બદલ મળેલું.)

(૨) વાંઝ અને (૩) ડીંડોલી—(ગંગાધર શાસ્ત્રીના વંશજો પાસે છે.)

(૪) **દેલાડવા,** (૫) **ભેસ્તાંન,** (૬) **ભાણોદ્રા,** (૭) **ઉંભેર,** (૮) **સોનારી,** (એ ગામો અરદેશર કોટવાલની પાસે હતાં, તે પૈકી ભેસ્તાન અને સોનારી હાલમાં સુરતના સ્ટોરવાળાના કુટુંબ પાસે છે. (૯) **પુણા,** (૧૦) **વેસુ,** (૧૧) **આભવા,** (૧૨) **સણીઆમોદ** એ વડોદરાના નવાબને તાબે છે.

સચીનના નવાબ સાહેબનાં ગામો—બધા મળીને **૧૬ ગામો છે. સચીન, વકથાણા, ભાટીયા, બોણંધ, કનસાડ, ગોડાદરા, ડકનવાડા, ઉધના, સારોલી, ગવીયર, સરસાણા, ભીમપોર, ડુમસ, લાછપુર, ઉન અને તરાજ.**

મુખ્ય સ્થળો:—સુરત, રાંદેર, કતારગામ, ભાઠા, અડાજણ, અઠવા, તલંગપોર, વાંઝ, દેલાડવા, કુંભારીઆ, મોટાવરાછા, વરાછલી, અમરોલી, કુલપાડા, વેડ, ડભોલી, સીંગણપોર અને ઉધના.

સુરત:—તાપી નદીને ડાબે કાંઠે આવેલું છે. ત્યાંનું સુખડ અને હાથીદાંતનું કોતરકામ, કસબ અને રેશમનું ભરતકામ, ફીટ, કિનારી, કિનખાબનો વણાટ વખણાય છે. તે બહારગામ મોકલવામાં આવે છે. સુરતની બરફી બહુ વખણાય છે. સુરતમાં ૧,૧૭,૪૩૪ માણસની વસ્તી છે.

રાંદેર:—તાપી નદીને જમણે કાંઠે આવેલું છે. એમાં વહોરા લોકોની વસ્તી વધારે છે. અહીંના બોર વખણાય છે.

કતારગામ:—સુરતની ઉત્તરે આવેલો મોટો કસ્બો છે. ત્યાંની પાપડી વખણાય છે.

ભાઠાઃ—તાપી નદીને કાંઠે આવેલું છે. શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે.

અડાજણઃ—સુરતથી પશ્ચિમે દોઢ મૈલપર છે. રાંદેરી બોર અને શાકભાજી પુષ્કળ થાય છે.

અઠવાઃ—અહીં સરકારી ખેતીવાડીનું ફારમ છે. અહીં પ્રથમ લશ્કર રહેતું હતું તેથી **લેનને** નામે ઓળખાય છે.

તલંગપોરઃ—મીઠું અને તુવેરની દાળ વેચવાનો ધંધો કોળી લોકો કરે છે.

વાંઝ, દેલાડવાઃ—ઇનામી ગામો છે.

કુંભારીઆઃ—આગાયતી ગામ છે. અહીં સુરણ, રતાળુ, આદુ, મરચાં પુષ્કળ થાય છે.

મોટા વરાછાઃ-ઈનામી ગામ છે, અહીં સુખડનાં ઝાડોછે.

વરાછલીઃ—એ તાપી નદીના કીનારાપર આવેલું છે. અગાઉ ચોર્યાસી તાલુકાના મામલતદારની કચેરી હતી. અહીંથી થોડે છેટે કાગળ બનાવવાની-પેપર મીલ છે, પાણીની ટાંકી છે, અને તેની પાસે હાલમાં સ્થપાએલો **બ્રહ્મચર્યાશ્રમ છે.** ત્યાં વિદ્યાર્થીઓને મફત શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા રાખેલી છે.

અમરોલીઃ—રેલ્વે સ્ટેશન છે.

કુલપાડાઃ—તાપીનદીને કિનારે આવેલુ છે. અહીં અશ્વનિકુમાર નામે પવિત્ર સ્થળ છે. ત્યાં હિંદુ લોક મુડદાં બાળે છે. નદીના કીનારા પર મહાદેવનાં સુંદર દહેરાં છે. સ્થળ રમણીય છે.

વેડ, ડભોલી, સીંગણપોરઃ—એ ત્રણે ગામો નજીકમાં છે. અહીંની કેરી અને જમરૂખ વખણાય છે. નજીકમાં બહુચરાજી માતાનું સ્થાનક છે.

ઉધના:—રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીં ભીડભંજન મહાદેવનું દહેરૂં છે તથા શીતળા દેવનું સ્થાનક છે.

વિશેષ હકીકત—એ તાલુકામાં ચોર્યાશી ગામ હતાં તેથી એ તાલુકાનું નામ **ચોર્યાસી** તાલુકો પડયું હતું. હાલમાં ૬૩ ખાલસા, ૭ ઈનામી મળીને ૭૦ ગામો છે.

(૮) ઓરપાડ તાલુકો.

રચના—ઉત્તરે કીમ નદી, દક્ષિણે ચોર્યાશી તાલુકો અને તાપી નદી, પૂર્વે ગાયકવાડનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૯ મૈલ છે. અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૨૭ મૈલ છે. એ સૌથી મોટો તાલુકો છે. એનો આકાર કાંઇક ત્રિકોણના જેવો છે. એનો પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફનો ઢાળ છે. એકંદર સપાટ છે.

નદીઓ—તાપી અને કીમ.

ખાડીઓ—સેના અને તેના.

આબોહવા—પશ્ચિમ તરફ દરિઓ લાગેલો હોવાથી અહીંની હવા આખા જિલ્લા કરતાં હવા સુકી અને ગરમ છે, પાણીની અંદર પાચનશક્તિ વિશેષ છે. બીજા તાલુકા કરતાં શારીરિક શક્તિમાં એ તાલુકો આગળ છે.

હવા ખાવાનું સ્થળ—હજીરા,

વસ્તી, ઉદ્યોગ, ધંધા—આ તાલુકાની વસ્તી ૫૪૪૪૦ માણસની છે. દરિઆ કિનારે ખારવા લોકો રહે છે, તે વહાણવટાનો ધંધો કરે છે. **ઓલપાડ**માં લોઢાની તથા પિત્તળની સુડી અને ખાપરીચું બને છે. **સાંધિયર**માં ચ્યાસલેટ બાળવાના લોઢાના ખડીયા અને તાળાં બને છે. **દીહેણ, કરંજ** વગેરે ગામે ઉનના કામળા બને છે. દીહેણનો તમાકુ વખણાય છે.

રેલ્વે સ્ટેશન—ઉતરાણ, સાચણ અને કીમ.

મુખ્ય સ્થળો—ઓલપાડ, સાંધીયર, પરીઆ, સાયણ, કુડસદ, ગોથાણ, કીમ, સ્યાદલા, કરંજ, ભગવા દાંડી, સરસ, દીહેણ, પીંજરત, મોરાસુંહાલી અને હજીરા.

ઓલપાડ—તાલુકાનું મથક છે, તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. અહીંની સુડી અને ખાપરીયું વખણાય છે.

સાંધિયર—એમાં લોઢાનાં તાળાં અને ખડીયા બને છે.

સાયણઃ—રેલ્વે સ્ટેશન છે. અને વેપાર ઠીક ચાલે છે, અહીં બે જીન છે.

કીમઃ—રેલ્વે સ્ટેશન છે.

સ્યાદલાઃ—શીતળા દેવનું જાત્રાનું સ્થળ છે. **સાયણ સ્ટેશનથી** જવાય છે.

ભગવાદાંડીઃ—દરીઆ કીનારે આવેલું છે. અહીં **દીવાદાંડી છે.**

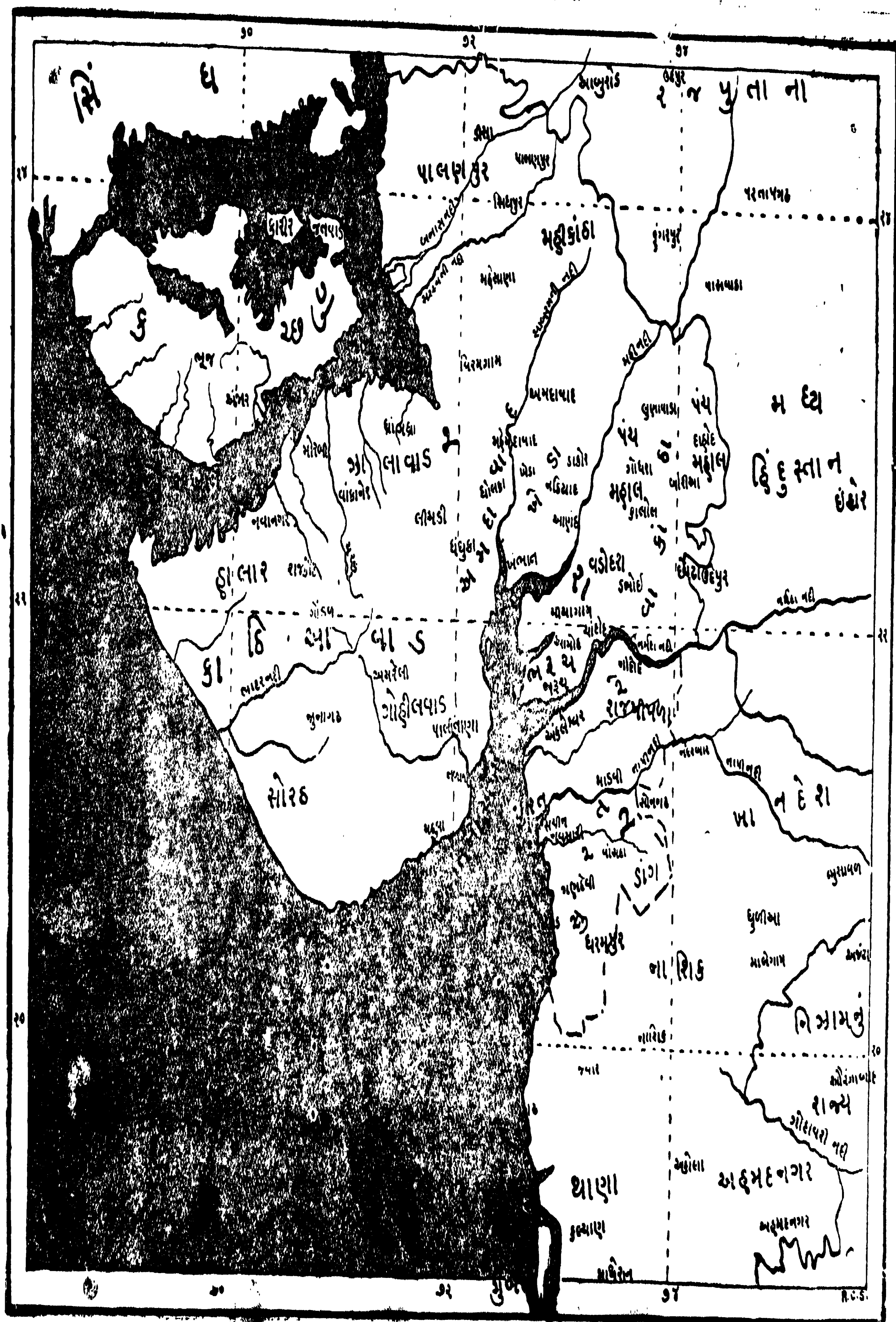
સરસઃ—અહીં સિદ્ધનાથ મહાદેવનું મંદિર છે, અને માગસર સુદ ૧૧ ને દિવસે જાત્રા ભરાય છે.

દીહેણઃ—તમાકુ વખણાય છે.

પીંજરતઃ—ખાદી અને કામળા બને છે.

મોરા સુંહાલીઃ—કુવાની જાત્રા ભરાય છે. સુંહાલી પ્રથમ બંદર હતું-અહીં પારસી લોકોનું સેનેટરીયમ છે.

હજીરાઃ—એનું બીજું નામ ઢઉ છે. તાપી નદીના મુખ આગળ આવેલું છે હવાખાવાનું સ્થળ છે. અહીં **વોકસ સાહેબની** કબર છે એ કબરને **હજીરો કહે છે.**

સિંધ
કચ્છ
રજપુતાના
પાલણપુર
મહીકાંઠા
મધ્ય હિંદુસ્તાન
ઇંદોર
ઝાલાવાડ
કાઠિઆવાડ
હાલાર
ગોહીલવાડ
સોરઠ
પંચમહાલ
વડોદરા
રેવાકાંઠા
ભરૂચ
સુરત
ડાંગ
ધરમપુર
ખાનદેશ
નાશિક
નિઝામનું રાજ્ય
થાણા
અહમદનગર
ભુજ
મોરબી
વાંકાનેર
લીમડી
રાજકોટ
ગોંડળ
અમરેલી
જુનાગઢ
પાલીતાણા
નવાનગર
અમદાવાદ
ખંભાત
ધોળકા
ધંધુકા
ખેડા
ડાકોર
નડિયાદ
આણંદ
ગોધરા
દાહોદ
કાલોલ
ડભોઈ
બારીઆ
મહેસાણા
વિરમગામ
સિદ્ધપુર
ડીસા
આબુરોડ
ઉદેપુર
પરતાબગઢ
લુણાવાડા
ધુળીઆ
માલેગામ
કલ્યાણ
નર્મદા નદી
મહી નદી
ગોદાવરી નદી
R.C.S.

ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત પ્રાંત.

ઘણા જુના સમયમાં આ દેશમાં ગુર્જર નામના લોકોએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, તે ઉપરથી એનું નામ ગુજરાત પડયું છે. એજન્સિ અને ખાલસા મુલક (જિલ્લા) સાથેનો ભાગ તે **ગુજરાત પ્રાંત** અને એજન્સિ સિવાયનો ખાલસા મુલક તે **ઉત્તરવિભાગ** કહેવાય છે.

સીમાઃ—ઉત્તરે કચ્છનું રણ અને મારવાડ. પશ્ચિમે કચ્છનું રણ અને ખંભાતનો અખાત. દક્ષિણે મહારાષ્ટ્ર અને અરબી સમુદ્ર અને પૂર્વે ખાનદેશ જિલ્લો અને માળવા પ્રાંત છે.

વિસ્તાર અને વસ્તી—એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ ૫૫ હજાર ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૮૦,૩૩,૫૪૧ માણસની છે. ઉત્તર વિભાગની પૂર્વે પશ્ચિમ પહોળાઇ ૨૦૦ મૈલ છે. અને ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૩૦૦ મૈલ છે. અને ઉત્તર વિભાગની વસ્તી ૩૭,૧૮,૭૬૫ માણસની છે ક્ષેત્રફળ ૧૩૫૭૯ ચો. મૈલ છે.

કુદરતી રચનાઃ—ગુજરાત પ્રાંતના નકશા સામી નજર કરશો તો એ પ્રાંત કુદરતી રીતે બે વિભાગમાં વહેંચાયેલો જણાશે. અને તે બે ભાગોને કચ્છનું રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચેનો સાંકડો જમીનનો પટ જોડી રહેલો છે. એટલે એ સાંકડા પટની ગુજરાતના પૂર્વ અને પશ્ચિમ એવા બે કુદરતી ભાગ જાણે પડેલા હોય એમ લાગે છે. એમનાં પૂર્વ ભાગને આપણે **ઉત્તર વિભાગ** તરીકે ઓળખીએ છીએ અને પશ્ચિમ ભાગને **કાઠીઆવાડ** તરીકે ઓળખીએ છીએ. એના પૂર્વ ભાગની ઉત્તરે પૂર્વે અને દક્ષિણે

એમ ત્રણ દિશાએ પર્વતોની હાર લાગેલી છે, અને પશ્ચિમે સમુદ્ર આવેલો છે. અને બીજો પશ્ચિમ ભાગ જેને આપણે **કાઠિઆવાડને** નામે ઓળખીએ છીએ તેની ત્રણ બાજુએ સમુદ્ર આવેલો છે અને એક બાજુએ જમીન છે એટલે એનો આકાર **દ્વિપકલ્પ** કહેવાય છે.

પહાડો—આબુ, આરાસુર, પાવાગઢ, સાતપુડા, ચોટીલો, બર્ડો, ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજો, છેલ્લા પાંચ કાઠિઆવાડના પર્વતો છે.

નદીઓ—સાબરમતી, મહી, ઢાઢર, નર્મદા, તાપી, બનાસ, સરસ્વતી, મીઢોળા, પૂર્ણા, ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ વગેરે.

સાબરમતી:—(૨૦૦ મૈલ) અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર **મુખ્ય સ્થળો-અમદાવાદ, સાદરા,** અને **પ્રાંતીજ** આવેલાં છે.

મહી:—(૩૨૦ મૈલ) એનો એક ફાંટો ઉત્તરે ડુંગરપુરના ડુંગરમાંથી નીકળે છે અને બીજો ફાંટો વિંધ્યાચળમાંથી નીકળી બંને ભેગા થઇને ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર **મુખ્ય સ્થળો-ખંભાત ઠાસરા, વાસદ,** અને **વાડાશીનોર** આવેલાં છે.

નર્મદા:—(૯૦૦) મૈલ ગુજરાતની પૂર્વે બાજુએથી નીકળી આથમણી વહી ખંભાતના અખાતને મળે છે, એનું બીજું નામ **રેવા નદી** છે. બધી નદી કરતાં આ નદી મોટી છે. એના ઉપર **મુખ્ય સ્થળોઃ—ભરૂચ, અંકલેશ્વર,**

હાંસોટ, શુકલતીર્થ, ભાડભુત, ઝગડીઆ, અને ચાણોદ કર્નાળી છે.

બનાસઃ—આબુ પર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઈ જાય છે. આ નદી ખારી જમીનમાં વહે છે, તેથી એનું પાણી ખારૂં છે. તેનાં ઉપર **મુખ્ય સ્થળોઃ—રાધનપુર** અને **ડીસા.**

સરસ્વતીઃ—આબુ પર્વતમાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં સમાઈ જાય છે. નદીનો થોડો ભાગ પૂર્વ–પશ્ચિમ વહે છે. તેટલા ભાગને પવિત્ર માની લોકો ત્યાં શ્રાદ્ધ કરાવે છે. **સિદ્ધપુર** એ નદીપર આવેલું છે.

ઢાઢરઃ—(૭૦ મૈલ) એનો એક ફાંટો **વિશ્વામિત્રી** પાવાગઢના ડુંગરમાંથી નીકળે છે, અને બીજો ફાંટો પાવાગઢની દક્ષિણના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર **આમોદ, ઇટોલા** અને **વડોદરા** આવેલાં છે. (બીજી નદીનું વર્ણન સુરત જિલ્લાના સામાન્ય વર્ણનમાં જુઓ.

અખાતઃ—કચ્છનો અને ખંભાતનો.

રણઃ—કચ્છનું રણ છે.

બંદરોઃ—જામનગર, દ્વારકાં, પોરબંદર, નવીબંદર, માંગરોળ, વેરાવળ, દીવ, જાફરાબાદ, ભાવનગર, ઘોઘા, ખંભાત, ભરૂચ અને સુરત.

હવા ખાવાનાં સ્થળઃ—ડુમસ, હજીરા, તીથલ, આબુ, અને પાવાગઢ.

જાત્રાનાં સ્થળો:—દ્વારકા, ડાકોર, વડતાળ, ગીરનાર, પાલીતાણા, શેત્રુંજો, શુકલતીર્થ, ભાડભુત, અશ્વનીકુમાર, ઉદવાડા, કુંતા અને બહુધાન.

ઉના પાણીના કુંડો:—ઉનાઈ, લસુંદ્રા, દુવા અને તુળશીશ્યામ.

સરોવર:—મલાવ, મુનસર, ગોમતી, નખી, નળ, છાબ અને કાંકરીઉં.

બેટો:—દીવ, શંખોદ્ધાર, પીરમ, કાસવા અને ધંતુરીયા.

મીઠાંના અગર:—ખારાઘોડા, ધરાસણા, વસાઇ, ભાયંદર અને દમણ.

લશ્કરી છાવણી:—ડીસા, ઈડર, વડોદરા, વઢવાણ, અમદાવાદ અને રાજકોટ.

આબોહવા:—ગુજરાત પ્રાંત એ હિંદુસ્તાનનો બગીચો ગણાય છે. એટલે એના હવાપાણી, માણસ, જાનવર અને ખેતીને અનુકૂળ છે. ગુજરાતની પશ્ચિમે આવેલો ત્રિકોણાકાર કાઠિઆવાડ (દ્વિપકલ્પ) પ્રાંતની અંદર ડુંગરો બહુ આવેલા છે, અને જમીન પથરાવાળી હોવાથી અહીંની હવા સુકી છે. વરસાદ ઓછો પડે છે. ઉનાળામાં તાપ બહુ પડે છે. કિનારે દરીયો આવેલો હોવાથી ત્યાંની હવા ભેજવાળી છે. ઉત્તર વિભાગની પશ્ચિમે દરીયો આવેલો હોવાથી તે ભાગની હવા ભેજવાળી છે, અને પૂર્વ ભાગમાં પર્વતોની હાર આવેલી હોવાથી ત્યાંની હવા ઠંડી સુકી ગણાય છે. પંચમહાલ જિલ્લો

જંગલનો પ્રદેશ હોવાથી ત્યાંના હવાપાણી ખરાબ છે. અમદાવાદ જિલ્લો કચ્છના રણની નજીક હોવાથી ત્યાંની હવા ઉનાળામાં બહુ ગરમ અને શિઆળામાં બહુ ઠંડી હોય છે. ખેડા જિલ્લાની જમીન રેતાળ છે. પરંતુ હવા ઉનાળા અને શિઆળામાં સમધાત રહે છે. સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાની હવા સારી છે. બંને જિલ્લા ફળદ્રુપ છે. ઘણું કરીને અહીં દુકાળ પડતો નથી. થાણા જિલ્લો દરિઆની નજીક હોવાથી હવા ભેજવાળી છે, અને જમીન ફળદ્રુપ છે.

જમીન અને ખેતીની પેદાશઃ—ગુજરાત પ્રાંતની ઉત્તરે આવેલા આબુ પર્વત અને કચ્છના રણની વચ્ચે મોટું મેદાન છે. તેમાં કશો પાક થતો નથી. પણ બનાસ નદીની દક્ષિણે અને ખંભાતના અખાતની ઉત્તરે તથા પૂર્વે નદીઓ હોવાથી ત્યાં સર્વપ્રકારનાં અનાજ, કપાસ, શેરડી, તમાકુ અને ફળ છે. ખાસ કરીને કાળી, ગોરાડુ, રેતાળ, અને ભાઠાની એમ ચાર પ્રકારની જમીન છે તેમાં બાજરી, ઘઉં, ચણા, કઠોળ, તથા તમાકુ, જીરૂ, વરિઆળી વગેરે પાક સારો થાય છે. કેટલાક ભાગને દરીઓ લાગેલો હોવાથી ત્યાં બંદરો છે, તેમાં કેટલાંક બંદરમાં મીઠું પકવવામાં આવે છે. મહી અને નર્મદા નદી વચ્ચેનો ભાગ **ચરોતર** કહેવાય છે. ત્યાં તમાકુ સારો થાય છે, અને ઘી પણ સારા જથામાં મળે છે. ભરૂચ જિલ્લો અને વડોદરા પ્રાંતનો દક્ષિણ ભાગ **કાનમ** કહેવાય છે તે **કપાસને** માટે ઘણો સારો છે. ધોળકા તાલુકાના દક્ષિણભાગને **ભાલ** કહે છે ત્યાં ઘઉં સારા થાય છે, પંચમહાલની પહાડી જમીનમાં મકાઈનો પાક સારો થાય છે. અમદાવાદ જિલ્લો

રેતાળ હોવાથી ત્યાં કપાસ પાકતો નથી. ઘઉં, ચણા, બાજરી પુષ્કળ થાય છે.

વેપાર-ઉદ્યોગ—ગુજરાતમાં મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતીનો છે. જમીન કસવાળી હોવાથી દેશ આબાદ અને પૈસે ટકે સુખી છે. જમીનમાં પાકતી ચીજોનો સારો વેપાર ચાલે છે, અને ખનીજ પેદાશમાં **આરાસુર** પર્વતમાંથી કોઇક ઠેકાણે **આરસ** નીકળે છે. મહીકાંઠા આગળના એક ગામ આગળ **અબરખની** ખાણ છે. **ખંભાત** અને **રેવાકાંઠામાં અકીકના** પત્થર જડે છે. **અમદાવાદમાં** સુતરાઉ અને રેશમી કાપડનો વેપાર ચાલે છે. **વીસનગર**માં ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસણ બને છે. **આંતરસુબામાં** લોઢાની છરી. **પેથાપૂરમાં** બંદૂક, છાયલ. **કપડવંજમાં** કાચ, સાબુ. **સુરતમાં** જરી ને કસબનું ભરતકામ, હાથીદાંત ને સુખડનું કોતરકામ. **ભરૂચમાં** સુજની ટુવાલ. **શિરોઈમાં** તરવાર. **આમોદમાં** દેશી ચપ્પુ. **પાટણના** પટોળાં, વાસણ, સુડી. **પોરબંદરના** પત્થર વગેરે. વેપારની વખણાતી ચીજો છે. વળી સુરત, ભરૂચ અને અમદાવાદમાં મિલઉદ્યોગ પણ ચાલે છે, તેમજ ઘણાંખરાં ગામોમાં તથા શહેર અને કસ્બામાં કપાસ પીલવાનાં જીનો તથા રૂ દાબવાનાં પ્રેસ વગેરે છે.

રેલ્વે—બી. બી. એન્ડ સી. આઈ. રેલ્વે. (૨) ટાપ્ટીવેલી રેલ્વે. (૩) બાલીમોરા કાલાઆંબા રેલ્વે. (૪) કોસંબા રેલ્વે. (૫) રજપૂતાના માળવા રેલ્વે. (૬) ભાવનગર ગોંડળ રેલ્વે. એ સિવાય નાના ફાંટા ઘણા છે.

રેલ્વે જંકશનઃ—વીરમગામ, અમદાવાદ, આણંદ, ગોધરા, વડોદરા, અંકલેશ્વર, સુરત, અને બીલીમોરા.

મુસલમાની રાજ્યઃ—સચીન, ખંભાત, પાલણપુર, રાધનપૂર, વાડાશીનોર, જુનાગઢ, અને જાફરાબાદ.

રાજ્યવહીવટઃ—ગુજરાત પ્રાંતમાં જેટલો મુલક અંગ્રેજ સરકારનો ગણાય છે, તે **ઉત્તરવિભાગને** નામે ઓળખાય છે. તેના ઉપરી **કમિશ્નર** કહેવાય છે. આખા વિભાગનો વહીવટ ચલાવવાને સરળ થઇ પડે માટે નીચે પ્રમાણે ખાતાં રાખવામાં આવેલાં છે,

૧. મહેસુલી ખાતું—રેવન્યુ ખાતુઃ—મહેસુલ સંબંધી કામકાજ કરનારૂં ખાતું તે મહેસુલી ખાતું કહેવાય છે. તેના સૌથી ઉપરી અધિકારી **કમિશ્નર** છે. તે અમદાવાદ માં રહેછે ઉત્તર વિભાગના છ જિલ્લા પાડવામાં આવ્યા છે. તેના ઉપરી **કલેકટર** કહેવાય છે, તે પોતાના જિલ્લાની મહેસુલ એકઠી કરેછે, અને કેટલાક ફોજદારી ગુનાનો જાતે ઇન્સાફ કરેછે તેથી તે **ડિસ્ટ્રીક મેજિસ્ટ્રેટ** પણ કહેવાય છે. જિલ્લાના તાલુકા પાડવામાં આવેલા છે. તાલુકાના અધિકારી **મામલતદાર** કહેવાય છે. કોઈ તાલુકો મોટો હોય તો તેના બે વિભાગ પાડે છે અને તેને **પેટા મહાલ** કહે છે તેના અધિકારી **મહાલકરી** કહેવાય છે, તેઓ તાલુકાની મહેસુલ એકઠી કરી જિલ્લાના કલેકટરને મોકલી આપે છે. તેઓ તાલુકાના કેટલાક નાના ગુન્હાઓનો ઇન્સાફ કરે છે તેથી તે

મેજિસ્ટ્રેટ પણ કહેવાય છે. તાલુકાના દરેક ગામમાં **પટેલ** હોય છે. અને તેને મદદ કરવાને **તલાટી** હોય છે. તેઓ ગામનું મહેસુલ એકઠું કરી તાલુકાના અધિકારીને મોકલી આપે છે. અને ગામમાં થતા ગુન્હાની **પોલીસ પટેલ** દેખરેખ રાખે છે. અને તેવા ગુન્હા બાબતની તાલુકામાં રહેતા **પોલીસ સબ ઈન્સપેકટરને** ખબર આપે છે.

(૨). **પોલીસ ખાતું**:—રાજ્યની અંદર થતા ગુન્હાઓની તપાસ કરી તેનો યોગ્ય ન્યાય કરવાને તેમજ **પ્રજાનું** રક્ષણ કરવાને માટે સરકારે પોલીસખાતું રાખેલું હોય છે. તાલુકાના મુખ્ય ગામમાં એક અધિકારી રહેછે તેને **પોલીસ સબ-ઈન્સપેકટર** કહે છે. તે તાલુકાની શાંતિ-વ્યવસ્થા વગેરેની દેખરેખ રાખે છે. અને તેના ઉપરી અમલદાર **પોલીસસુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ** કહેવાય છે તે આખા જિલ્લાના પોલીસખાતાં પર દેખરેખ રાખે છે અને મોટા ગુન્હાઓની તપાસ કરે છે. અને તેના ઉપરી તરીકે વિભાગના કમિશ્નર ગણાય છે.

(૩) **દિવાની ખાતું**:—લોકોના લેણુ દેણુ સંબંધીના વાંધાનો નિકાલ કરવાને એ ખાતું રાખેલું હોય છે. તાલુકાના નાના દાવાઓ હોય તે ચુકવવાને તાલુકામાં એક અધિકારી રાખવામાં આવેછે તેને **મુન્સફ** કહેછે. જિલ્લાના દરેક તાલુકામાં આવા મુન્સફો રાખવામાં આવતા નથી પણ ખાસ ખાસ તાલુકામાં એવી વ્યવસ્થા કરેલી હોય છે. અને તેના ચુકાદાથી સંતોષ નહિ થાય તો જિલ્લામાં આવેલી સ્મૅાલકોઝ કોર્ટ અને ડીસ્ટ્રીકટ કોર્ટમાં અપીલ કરે છે અને તેથી સંતોષ

નહિ થાય તો હાઇકોર્ટ–મુંબઇ અપીલ કરે છે. લેણદેણ સંબંધીની તકરારમાં બન્ને પક્ષવાળાને સ્ટાંપ ફી, વકીલ ફી, વગેરે ઘણો ખર્ચ થાય છે. તેમાંથી થોડો ભાગ દાવો જીતે તો હારેલા પાસેથી મળે છે.

(૪) **કેળવણી ખાતુ**—જિલ્લામાં વસ્તાં બાળકોને કેળવણી આપવા માટે આ ખાતુ ખોલવામાં આવેલું છે. તેના ઉપરી–અધિકારી **ડેપ્યુટિ એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેકટર** કહેવાય છે. તે જિલ્લાની કેળવણી ઉપર દેખરેખ રાખે છે. અને તેના હાથ નીચે દરેક તાલુકા માટે એકએક આસિ. ડે. એ. ઈન્સપેકટર રાખેલા હોય છે તેઓ તાલુકાની બધી શાળાઓ તપાસે છે અને આખા વિભાગના કેળવણી ખાતાના અધિકારી **એજ્યુકેશનલ ઇન્સપેકટર** કહેવાય છે તે અમદાવાદમાં રહેછે.

(૫) **બાંધકામ ખાતુ**—સરકારી મકાનો, જાહેર રસ્તા, નદીના પૂલ વગેરે બાંધવાનું તથા તેને સુધારવાનું કામ કરનાર ખાતું તે બાંધકામ ખાતું કહેવ.ય છે. એ સંબંધી દેખરેખ રાખવાને તાલુકામાં એક માણસ હોય છે તેને **ઑવરસીઅર** કહેછે. અને તેના અધિકારી જિલ્લાના **ઇંજનેર** કહેવાય છે. તેની ઓફીસ જિલ્લાના મુખ્ય સ્થળમાં રહે છે તેના ઉપરી પ્રાંતના **સુપ્રિટેન્ડીંગ ઇન્જીનીયર** હોય છે.

(૬) **સુખાકારી ખાતું**:—લોકોની તંદુરસ્તી ઉપર દેખરેખ રાખવાને તથા ગરીબ લોકોને દવા વગેરે મફત આપવાને માટે સરકાર તરફથી આ ખાતું ખોલવામાં આવેલું છે. દરેક તાલુકામાં એક **હોસ્પીટાલ** રાખવામાં આવેછે અને ત્યાં એક ડૉકટર હોય છે. તે તાલુકાના લોકોને દવા વગેરે

આપે છે. અને જીલ્લાના મુખ્ય સ્થળે એક મોટી હોસ્પીટાલ રાખવામાં આવે છે તેને સીવીલ હોસ્પીટાલ કહે છે. ત્યાં સીવીલ સર્જન-વિલાયત પાસ થયેલા ડૉકટર હોય છે. તથા સ્ત્રીઓને માટે સ્ત્રી ડૉકટર રાખવામાં આવે છે એ ખાતાના અધિકારી ડેપ્યુટિ કમિશ્નર હોય છે. એ સિવાય પશુઓને માટે પણ દરેક તાલુકામાં જુદાં દવાખાનાં રાખવામાં આવે છે.

(૭) **શીતળા ખાતું**:—શીતળાએ શરીરમાં વધી ગયેલી અતિશય ગરમીનો રોગ છે. કેટલાક લોકો એને દેવ તરીકે માને છે અને તેને માટે દવા વગેરે કરતા નથી. એથી બાળકને ઘણું હેરાન થવું પડે છે, વળી એ ચેપી રોગ છે તેથી એને ફેલાતો અટકાવવાને સરકાર તરફથી નાના બાળકોને **રસી** મૂકવામાં આવે છે કે જેથી મોટા શીતળા આવવાનો સંભવ રહેતો નથી. એ રસી મૂકવાનું કામ કરનારૂં ખાતું તે **શીતળા** ખાતું કહેવાય છે. દરેક તાલુકામાં એને માટે એક એક માણુસ રાખવામાં આવે છે તેને **વેકસીનેટર** કહે છે. તેના ઉપર જીલ્લા બોર્ડના પ્રમુખ સાહેબ દેખરેખ રાખે છે.

(૮) **લોકલ ફંડ ખાતું**—સરકાર લોકો પાસેથી જમીનનું મહેસુલ લે છે, તે ઉપરાંત દર રૂપિએ એક આના પ્રમાણે વધુ પૈસા ઉઘરાવે છે તેને **લોકલ ફંડ** કહે છે એ પૈસા લોકોના હિતને માટે વાપરવા એકઠા કરે છે. અને તેમાંથી કુવા, વાવ, તળાવ, રસ્તા, પૂલો, દિવાબત્તી વગેરે પાછળ ખર્ચ કરવામાં આવે છે અને નિશાળ ખાતામાં એ ફંડમાંથી અર્ધો ખર્ચ કરવામાં આવે છે. એ પૈસાનો વહીવટ કરવાને તાલુકામાં એક બોર્ડ નીમવામાં આવે

છે તેને **તાલુકા લો. બોર્ડ** કહે છે. અને આખા જિલ્લાની વ્યવસ્થાને માટે દરેક તાલુકામાંથી ત્રણ ત્રણ માણસો અને સરકાર તરફના ૧૦ મળી ૩૪ માણસોની એક સભા હોય છે તેને **જિલ્લા લોકલ બોર્ડ** કહે છે તેના ઉપરી પ્રેસિડેન્ટ–પ્રમુખ નીમવામાં આવે છે. તેની દેખરેખ નીચે એ સભા કામકાજ કરે છે. શહેરમાં એ પ્રમાણે વહીવટ કરનારા મંડળને **મ્યુનિસિપાલીટી** કહે છે.

(૯) **પોસ્ટખાતુ**—બહારગામ અગર દૂર દેશ પરદેશમાં કાગળ, પૈસા કે કોઈ પણ ચીજ મોકલવાની ગોઠવણ કરનારૂં ખાતું તે **પોસ્ટખાતું** કહેવાય છે. દરેક મોટા ગામે પોસ્ટ ઓફીસ હોય છે. જ્યાં પોસ્ટ ઓફીસમાં વધારે કામ ન હોય ત્યાં ગુજરાતી શાળાના શિક્ષકને અમુક રૂપીઆ પગાર આપી એ કામ સોંપવામાં આવે છે અને મોટા કસ્બામાં જુદી પોસ્ટ ઓફીસ રાખવામાં આવે છે. ત્યાં પોસ્ટ માસ્તર નીમવામાં આવે છે એ ખાતાના અધિકારી **પોસ્ટલ ઈન્સપેકટર** કહેવાય છે અને તેના ઉપરી આખા જિલ્લાના પોસ્ટ ખાતાના અધિકારી **પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ** હોય છે. એ ખાતાંની વ્યવસ્થા દેશી રાજ્યમાં પણ અંગ્રેજ સરકારના તરફથી રાખવામાં આવે છે.

(૧૦) **આબકારીખાતું**—તાડી, દારૂ વગેરેની ઉપજ ઉપર દેખરેખ રાખનારૂં ખાતું તે આબકારીખાતું કહેવાય છે. દારૂ વેચવાને જેને લાઇસન્સ પરવાનગી મળી હોય તેજ વેચી શકે છે. એવા લાઇસન્સદારો ઉપર દેખરેખ રાખવાને તથા તેઓ દારૂની અંદર મિશ્રણ કરી વેચે નહિ તેની તપાસ

માટે, તેમજ ખાનગી રીતે બીજા લોકો દારૂ ગાળે નહિ તે માટે દરેક તાલુકામાં એક એક ઈન્સપેકટર રાખેલો હોય છે તેને **આબકારી ઈન્સપેક્ટર** કહે છે. તેના ઉપરી જિલ્લામાં **આબકારી કલેકટર** હોય છે. અને તેના ઉપરી ઇલાકાના **આબકારી કમિશ્નર** હોય છે જે મુંબઇમાં રહે છે.

(૧૧) **જગાત ખાતું**—બહારથી રેલ્વે માર્ગે, ગાડાં વાટે અગર બંદર મારફત આવતા માલ ઉપર દેખરેખ રાખનારૂં ખાતું તે જગાત ખાતું કહેવાય છે. તેના ઉપરી જિલ્લાના **કસ્ટમ કલેકટર** હોય છે. શહેરમાં આવતા માલ ઉપર મ્યુનિસિપાલીટી જગાત લે છે.

(૧૨) **જંગલ ખાતું**—જંગલમાં થતા ઇમારતી માલની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવાને સરકાર તરફથી દરેક જંગલમાં ઓફીસ રાખવામાં આવે છે અને ત્યાં એક અધિકારી રાખેલો હોય છે. તેને ફોરેસ્ટ ઓફીસર કહે છે.

(૧૩) **સર્વેખાતું**—માપણી ખાતું-ખેડુતો પોતાની માલકીની જમીન ખેડે છે તેના ઉપર સરકાર દર વિંઘે અમુક રૂપિઆ કર લે છે તેને **મહેસુલ** કહે છે એ મહેસુલ નક્કી કરવાને માટે જમીનની બરાબર માપણી કરવાની જરૂર પડે છે તે માપણી કરવાને માટે જે ખાતું રાખેલું હોય છે તે માપણી ખાતું-સર્વેખાતું કહેવાય છે. દરેક તાલુકામાં એક એક માપણી કરનાર માણુસ રાખવામાં આવે છે જેને **સર્વેયર** કહે છે.

ઉત્તર વિભાગ.

જિલ્લો—મુખ્ય સ્થળ	એજન્સી–મુખ્ય સ્થળ–
૧. અમદાવાદ–અમદાવાદ	(૧) પાલણપુર–પાલણપુર
૨. ખેડા—નડીઆદ	(૨) મહીકાંઠા–સાદરા
૩. પંચમહાલ—ગોધરા	(૩) રેવાકાંઠા–નાદોદ
૪. ભરૂચ–ભરૂચ	(૪) કાઠિયાવાડ-રાજકોટ
૫. સુરત–સુરત	(૫) સુરત–સુરત
૬. થાણા–થાણા	

સંસ્થાન (૧) ખંભાત (૨) જવાર

(૧) અમદાવાદ જિલ્લો.

વિસ્તાર–વસ્તી:—ઉત્તર વિભાગમાં સૌથી ઉત્તરે આ જિલ્લો આવેલો છે. અને બધા જિલ્લામાં સૌથી મોટો આ જિલ્લો છે. ૮૮૪ ગામો છે. તેમાં ૫૩ ઈનામી છે. એનું ક્ષેત્રળફળ ૩૮૦૦ ચો. મા. વસ્તી ૮,૯૦,૯૧૧ માણસની છે.

નદીઓ—સાબરમતી:—અરવલ્લીના ડુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. એના ઉપર **અમદાવાદ** શહેર આવેલું છે.

હાથમતી, ખારી, વાત્રક, મેશ્વો નાની નદીઓ છે. તે પણ ખંભાતના અખાતને મળે છે.

સરોવર:—નળ નામે ખારા પાણીનું સરોવર છે.

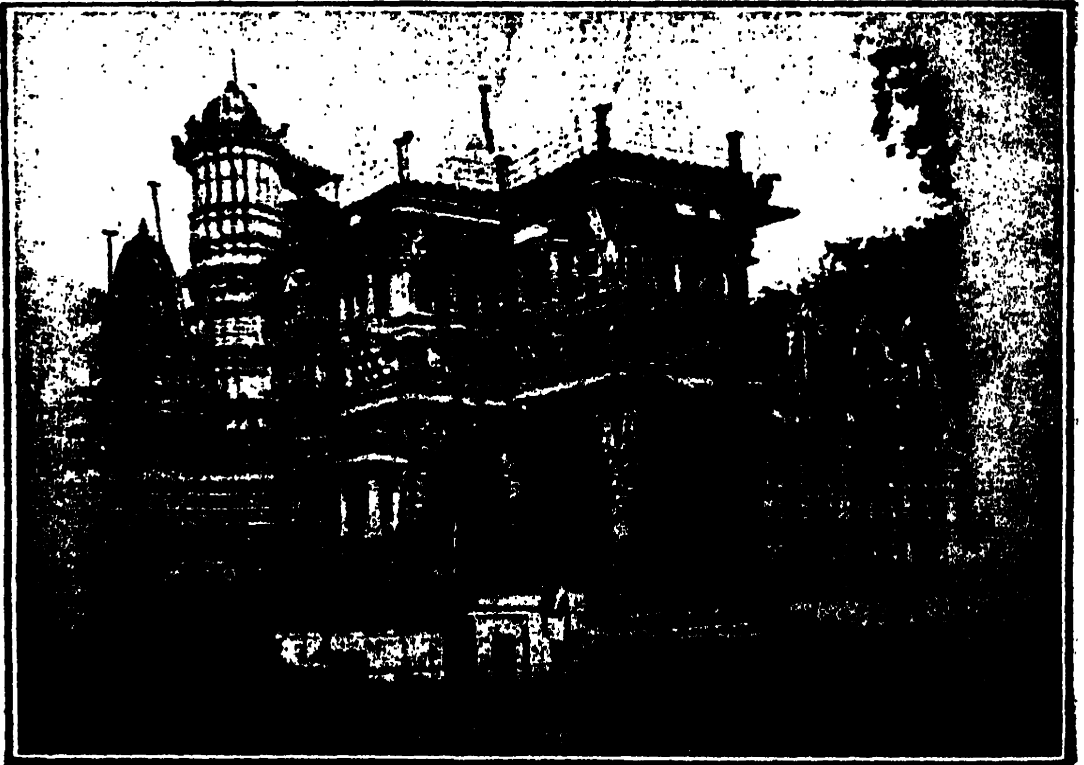
તાલુકા:—**ઉત્તરદશક્રોઈ, દક્ષિણદશક્રોઇ, વીરમગામ, પ્રાંતીજ, ધોળકા અને ધંધુકા**

પેટામહાલઃ—મોડાસા, સાણંદ અને ઘોઘા.

રેલ્વે સ્ટેશનઃ—અમદાવાદ, સાબરમતી, ખારાઘોડા, પ્રાંતીજ, ધોળકા, સાણંદ અને વીરમગામ

મુખ્ય સ્થળોઃ—**અમદાવાદ**—સાબરમતી નદીને કાંઠે આવેલું છે. ઈ. સ. ૧૪૧૨માં **અહમદશાહે** વસાવેલું તેથી એનું નામ અમદાવાદ પડયું હતુ. ત્યાં સુલતાન અહમદશાહની રાજધાની હતી તેથી **રાજનગર** પણ કહે છે. ત્યાં ઉત્તર વિભાગના **કમિશ્નર** રહે છે.

જોવા લાયક સ્થળોઃ—જુમામસ્જીદ, શાહઆલમનો રોજો, કાંકરીયું તળાવ, ભદ્રનો કિલ્લો,

હઠીસીંગનું દહેરૂં.

હઠીસીંગનું દહેરૂં અને શાહીબાગ વગેરે. એ શહેરમાં લગભગ પોણોસો કાપડની મીલો છે. ઉપરાંત કિનખાબ, રેશમી કાપડ પણ બને છે.

વીરમગામ—રેલ્વેનું મોટું જંકશન છે. સિદ્ધરાજની મા મીનળદેવીએ બંધાવેલાં **મુનસર** અને **ગંગાસર** નામે બે તળાવ છે. એ ખારાઘોડા અને કાઠિઆવાડનું નાકું છે.

ખારાઘોડા—વીરમગામથી રેલ્વે જાય છે. અહીં વરાગડું મીઠું પકવવામાં આવે છે, અને અહીં કસ્ટમ ખાતાંની ઓફીસ છે.

ધોળકા—સુંઠ અને દાડમ વખણાય છે. અહીં મીનળદેવીએ બંધાવેલું **મલાવ** તળાવ છે.

ધંધુકા—એની આસપાસના ભાગને **ભાલ** કહે છે. ત્યાંના ઘઉં વખણાય છે.

ઘોઘા—ખંભાતના અખાતને કિનારે બંદર છે, ત્યાંની હવા સારી છે.

(૨) ખેડા જિલ્લો.

વિસ્તાર, વસ્તી—આ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૯૬ ચો. મા. છે. એમાં ૭,૧૦૯૮૨ માણસની વસ્તી છે. બધા જિલ્લા કરતાં ગાઢી વસ્તીવાળો જિલ્લો છે. ૫૮૯ ગામો છે. તેમાં ૩૦ ઈનામી ગામો છે. એના મધ્ય ભાગને **ચરોતર** કહે છે. ત્યાંનો તમાકુ વખણાય છે. અહીં **તમાકુ, વરીયાળી અને જીરૂનો પાક વધારે થાય છે.**

નદીઓઃ—સાબરમતી, મહી, વાત્રક મેશ્વો શેઢી, અને ખારી.

તાલુકાઃ—કપડવંજ, ઠાસરા, નડિઆદ, મેમ-દાવાદ, માતર, આણંદ, અને બોરસદ.

રેલ્વે સ્ટેશનઃ—આણંદ, નડીઆદ, મેમદાવાદ અને ડાકોર આણંદ રેલ્વે જંકશન છે. ત્યાંથી ડાકોર જવાય છે.

મુખ્ય સ્થળોઃ—કપડવંજ–કાચ અને સાબુ વખણાય છે. અહીંની જમીનમાં ઉસ અને **સાજીખાર** હોવાથી અહીં કાચ અને સાબુ બને છે.

લસુંદ્રા—ઉના પાણીનો કુંડ છે. તે પાણીમાં ગંધકની વાસ આવે છે તેમાં નહાવાથી ચામડીના દરદને ફાયદો થાય છે.

ડાકોર—ઠાસરા તાલુકામાં આવેલું છે. એ રણછોડજીની જાત્રાનું પ્રખ્યાત ધામ છે. આસો શુદ ૧૫ ને દિવસે અહીં મેળો ભરાય છે.

નડિઆદ—આખા જિલ્લામાં મોટું ગામ છે. અહીં અનાથાશ્રમ છે.

વડતાલ—નડીઆદ તાલુકામાં આવેલું છે. અહીં સ્વામીનારાયણની ગાદી હોવાથી જાત્રાનું ધામ છે. રામનવમી અને કારતકી પુનેમે મેળો ભરાય છે.

મહેમદાવાદ—મહમુદ બેગડાએ વસાવેલું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડયું હતું, અહીં **ભમરીઓ કુવો** જોવા લાયક છે. તેની અંદર અમદાવાદના ભદ્રના કિલ્લા સુધી ઘોડા-ગાડી જઈ શકે એવી મહમુદ બેગડાના વખતની રચના છે. હાલ એ રસ્તો બંધ છે.

ખેડા—જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર વાત્રક અને શેઢીના સંગમપર આવેલું છે.

આણંદ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે, અને રેલ્વેનું જંકશન છે.

બોરસદ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંનો તમાકુ અને બીડી વખણાય છે.

(૩) પંચમહાલ જિલ્લો.

વિસ્તાર, વસ્તી—એ જિલ્લો ખેડા જિલ્લાની પૂર્વમાં આવેલો છે. એમાં પાંચ મહાલ હોવાથી એનું નામ **પંચમહાલ** પડયું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૬૦૬ ચો. મા. છે. અને વસ્તી ૩,૭૪,૮૬૦ માણસની છે. ૭૫૦ ગામો છે અને તેમાં ૮૬ ઈનામી છે. મુખ્ય વસ્તી ભીલ લોકોની છે. અહીંના હવાપાણી ખરાબ છે. મુખ્ય પાક **મકાઈનો** છે. જંગલમાં **લાખ** પુષ્કળ થાય છે. તે એકઠી કરી ભીલ લોકો વેચે છે. જંગલમાં સાગ, સીસમ વગેરે ઈમારતી લાકડાં થાય છે.

ખનીજ:—અહીંના ડુંગરમાંથી **સીસુ, લોખંડ** અને **મેંગેનીઝ** નીકળે છે.

ડુંગર—પાવાગઢ એ ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. તેની ઉપર કાળીકા માતાનું દેવળ છે. કેટલાક લોકો ઉનાળામાં ત્યાં હવાખાવા જાય છે. ગુજરાતમાં જોવા લાયક સ્થળ છે. ચાંપાનેરના કોટ પાસેથી એનાપર ચઢવાનો રસ્તો છે. એના ઉપર જૈન લોકોના દેહરાં પણ છે.

નદીઓ—મહી અને પાનમ.

તાલુકા—ગોધરા, હાલોલ, કાલોલ, ઝાલોદ અને દાહોદ.

પેટામહાલ—**ઝાલોદ** અને **દાહોદ** એ પેટા મહાલ ગણાય છે.

રેલ્વે સ્ટેશન—**ચાંપાનેર, હાલોલ, ગોધરા,** ગોધરા રેલ્વે જંકશન છે.

ઉનાપાણીના કુંડ—કુવા

મુખ્ય સ્થળો—ગોધરા—એમાં **ગોધરક** નામે તળાવ છે. તે ઉપરથી ગોધરા નામ પડયું હતું. અહીં લાકડાંનો મોટો વેપાર ચાલે છે.

કાલોલ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

હાલોલ—મહમુદ બેગડાના વખતમાં **હાલુર** નામના સુથારે અહીં સુંદર બગીચો બનાવેલો તેથી તેનું નામ **હાલોલ** પડયું હતું.

દાહોદ—એ ઔરંગઝેબની જન્મભૂમિ છે. અહીં **છાબ** નામે જુનું તળાવ છે. તેને માટે એમ કહેવાય છે, કે સિદ્ધ-રાજના વખતમાં અહીં **ઓડ** લોકોની એટલી બધી ગાઢી વસ્તી હતી, કે તેમાંના દરેક જણુ એક એક છાબ મટોડું ખોદવાથી આખું તળાવ તૈયાર થયું હતું, તે ઉપરથી તે તળાવનું નામ **છાબ** તળાવ પડયું હતું. અહીં બે રાજ્યની હદ હોવાથી **દાહોદ** નામ પડયું.

ઝાલોદઃ—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે.

ચાંપાનેર—વનરાજના મંત્રી ચાંપા નામના વાણીઆએ વસાવેલું તેથી ચાંપાનેર નામ પડયું હતું. અહીં એક કિલ્લો જોવાલાયક છે.

(૪) ભરૂચ જિલ્લો.

વિસ્તાર-વસ્તીઃ—એ જિલ્લો ખેડાજિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે, અને પંચમહાલ કરતાં સહેજ નાનો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૬૮ ચો. મા. છે. અને વસ્તી ૩,૦૭,૭૪૫ માણસની છે. ૪૨૫ ગામો છે તેમાં ૧૫ ઈનામી ગામો છે. આ જિલ્લામાં મુખ્ય પાક રૂનો ગણાય છે. તેમાં પણ કાનમ ભાગનો રૂ વખણાય છે.

નદીઓઃ—**નર્મદા, મહી, ઢાઢર અને કીમ.**

તાલુકાઃ—**ભરૂચ, અંકલેશ્વર, વાગરા, આમોદ અને જંબુસર.**

પેટામહાલઃ—**હાંસોટ. રેલ્વે સ્ટેશનઃ**-**ભરૂચ, અંકલેશ્વર, ચમારગામ અને પાલેજ.**

મુખ્ય સ્થળોઃ—**ભરૂચ**—નર્મદા નદીને કિનારે પાઘડી પને આવેલું છે. એમાં **ભૃગુઋષિનો** આશ્રમ હતો, તે ઉપરથી એનું નામ ભરૂચ પડયું હતું. હજી પણ નદીને કાંઠે **ભૃગુઋષિનો આશ્રમ** અને **દશાશ્વમેઘ** યજ્ઞનાં સ્થાન જોવાલાયક છે. ભરૂચનો તંબાકુ વખણાય છે.

અંકલેશ્વરઃ—રેલ્વે જંકશન છે. અહીંની રેલ્વે નાંદોદ સુધી જાય છે. નાંદોદથી લાકડાં મીણ, મધ, વાંસ વગેરે જંગલની પેદાશનો વેપાર અહીંથી ચાલે છે.

ભાડભુતઃ—નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે ભરૂચથી ૮ મૈલ દૂર છે. અહીં ભાડભુતેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે. જ્યારે અધિક મહિનો ભાદરવામાં આવે છે. ત્યારે અહીં આખો મહિનો જાત્રા ભરાય છે.

શુકલતીર્થ:—નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે આવેલું છે. અહીં **ૐકારેશ્વર** મહાદેવની મૂર્તિ છે. દર કાર્તકી પુનેમે મોટો મેળો ભરાય છે. શુકલતીર્થ પાસે **કબીરવડ** જોવાલાયક છે. એ વડનો વિસ્તાર એટલો મોટો હતો કે જેની છાયાં નીચે સાત હજાર માણુસ ખુશીથી રહી શકતાં હતાં.

હાંસોટ:—મોટું ગામ છે. અહીંના ઘઉં વખણાય છે.

આમોદ:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંના દેશી ચપ્પુ અને અસ્ત્રા વખણાય છે. એ સિવાય **જંબુસર, ટંકારીઆ, વાગરા** અને **દેહેજ** વગેરે મોટાં ગામો છે. તેમાં **ટંકારીઆ** અને **દેહેજ** બંદર છે.

(૬) થાણા જિલ્લો.

વિસ્તાર, વસ્તી:—ઉત્તર વિભાગની દક્ષિણે એ જિલ્લો આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૪૨૪ ચો. મા. છે. અને વસ્તી ૭,૫૯,૯૧૬ માણુસની છે. મરાઠી ભાષા બોલાય છે, અને અહીંના બ્રાહ્મણો ચિત્તપાવન અથવા કોકણુસ્થ કહેવાય છે. મુખ્ય પાક **ડાંગરનો** છે. જમીન પથરાવાળી હોવાથી બીજો પાક થતો નથી. કિનારા તરફના તાલુકા ફળદ્રુપ હોવાથી ત્યાં શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર વગેરે થાય છે. **વસઇ** અને **ભાયંદરમાં** મીઠું પકવવામાં આવે છે.

પર્વતો:—**સહ્યાદ્રી. બેટ**:—**વસઈ** અને **સાષ્ટી.**

તાલુકા:—**ડહાણું, માહીમ, વસાઈ, સાષ્ટી, ભીંવડી, વાડે, શાહપુર, મુરવાડ** અને **કલ્યાણ** તેમાં પ્રથમના પાંચ દરિઆ કિનારે આવેલા છે.

મુખ્ય સ્થળો:—થાણા:—જિલ્લાનું મુખ્ય સ્થળ છે. સાષ્ટી બેટમાં આવેલું છે.

વાંદરા:—મુંબઈથી નવ માઇલ દૂર છે. થાણા જિલ્લાનું નાકું છે. અહીં બીડી બનાવવાનાં કારખાનાં છે.

વસાઈ:—તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. અહીંના પાન અને કેળાં વખણાય છે.

માહીમ:—હલવો વખણાય છે.

કલ્યાણ:—જુનું રાજધાનીનું શહેર હતું. અહીંથી જી. આઇ. પી. રેલ્વેનો ફાંટો નાશક તરફ જાય છે.

બોરીવલી:—સ્ટેશનથી દોઢ મૈલપર આવેલું છે. અહીંથી થોડે દૂર **કેનેરીની ગુફા** જોવા લાયક છે.

દેશી રાજ્ય.

ઉત્તર વિભાગની આસપાસ ત્રણ પ્રકારના દેશી રાજ્યો આવેલાં છે. (૧) કેટલાંક દેશી રાજ્ય અથવા એજન્સિ ઉત્તર વિભાગના કમિશ્નરની દેખરેખ નીચે છે. (૨) કાઠિઆવાડ જેવી મોટી એજન્સિ જેના ઉપરી ગવર્નર જનરલ તરફથી નીમાએલા અમલદાર–એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ દેખરેખ રાખે છે. (૩) ગાયકવાડનું દેશી રાજ્ય જે હિંદના સૌથી ઉપરી અમલદાર વૉઈસરોયની દેખરેખ નીચે છે. ત્યાં તેમના તરફથી રેસીડન્ટ રાખવામાં આવે છે. એટલે **વૉઈસરોયની દેખરેખ નીચેના, ગવર્નરની દેખરેખ નીચેના અને કમિશ્નરની દેખરેખ નીચેના.** એમ ત્રણ પ્રકારના દેશી રાજ્યો થયાં.

એજન્સિ.

મુખ્ય એજન્સિ ત્રણ છે. (૧) પાલણપુર, (૬) મહિકાંઠા, અને રેવાકાંઠા. એ દરેકનો ઉપરી પોલીટીકલ એજંટ કહેવાય છે.

(૧) પાલણપુર એજન્સિ.

સામાન્ય હકીકતઃ—એ ગુજરાતની ઉત્તરે આવેલી સૌથી મોટી એજન્સિ છે. એનો ઉપરી પોલીટીકલ એજંટ રાજકોટમાં રહે છે. એમાં નાનાં મોટાં ૧૩ દેશી રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬૩૯૩ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૫,૧૮,૫૬૬ માણુસની છે. અહીંની જમીન ખારી છે. ફક્ત ડાંગર અને કપાસજ પાકે છે. ઉનાળામાં સખ્ત તાપ પડે છે.

પર્વતઃ—અરવલ્લી અને શિરોહી.

નદીઓઃ-બનારસ અને સરસ્વતી. એમાં સરસ્વતી નદી પવિત્ર મનાય છે.

વેપારનાં મથકઃ—પાલણપુર, રાધનપુર અને મુંજપુર.

મુસલમાની રાજ્યઃ—પાલણપુર અને રાધનપુર.

રજપુત રાજ્યઃ—વાવ અને થરાદ.

કોળીનાં રાજ્યઃ—ભામર અને કાંકરેજ.

લશ્કરની છાવણીઃ—ડીસા. નિકાશઃ—સુરોખાર, સરસવ, તલ, ચંપા અને કેવડાનું અત્તર.

(૨) મહિકાંઠા એજન્સિ.

સામાન્ય હકીકતઃ—આ એજન્સિ ગુજરાતના ઇશાન ખૂણામાં આવેલી છે. મહી નદીને કાંઠે આવેલી હોવાથી એનું

નામ **મહીકાંઠા એજન્સિ** પડયું છે. એનો પોલીટીકલ એજંટ **સાદરામાં** રહે છે. એજન્સિનું થોડું કામકાજ કમિશ્નર મારફત ચાલે છે, અને બાકીનું ગવર્નર સાથે ચાલે છે. એમાં નાનાં મોટાં ૬૩ રાજ્યો છે. એનો ઘણો ભાગ જંગલ અને ડુંગરાથી ભરપુર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૧૨૪ ચો. મૈલ છે, અને ૪,૫૦,૪૭૮ માણુસની વસ્તી છે. જંગલમાં સુખડ, મહુડાં, આંબા, રાયણુ વગેરે ઝાડો છે.

પર્વતો—આબુ અને આરાસુર.

નદીઓ—સાબરમતી, સરસ્વતી, હાથમતી, મેશ્વો અને વાત્રક. એમાં હાથમતીનું પાણી અમનગરની ઉત્તરે બંધ બાંધી ખેતીવાડીના ઉપયોગમાં લેવામાં આવે છે.

ખનીજ—ઈમારતી પત્થર, આરસપહાણુ, અબરખ તથા ચકમકનો પત્થર થાય છે.

મુખ્ય સ્થળો—**ઇડર** અહીં રાઠોડ રજપુત રાજા રહે છે. નજીકના ડુંગરપર આવેલો **ઇડરગઢ** જોવાવાયક છે.

અમનગર—અહમદશાહે ઈ. સ. ૧૪૨૭માં વસાવ્યું હતું. એમાં બાદશાહી મહેલ જોવાલાયક છે. અહીં પત્થરની ખાણુ છે.

દાંતા—પરમાર રજપુત રાજાનું રાજ્ય છે. અહીં આરાસુર પર્વત ઉપર અંબાજી માતાનું પ્રખ્યાત જાત્રાનું ધામ છે. તેની રાજાને મોટી ઉપજ થાય છે. અહીં જાત્રાળુઓ પાસેથી માથાવેરો લેવામાં આવે છે.

સાદરા—લશ્કરી છાવણી છે પોલીટીકલ એજન્ટ રહે છે.

પેથાપુર—છાયલ, બંદુક, તલવાર, ભાલા વગેરે હથિયાર તથા તાળાં વખણાય છે.

મોહનપુર—એ તાલુકામાં **અડપોદરા** ગામ પાસે અબરખની ખાણ છે.

ખેડબ્રહ્મા:—ઇડરમાં જાત્રાનું સ્થળ છે. બ્રહ્માની મૂર્તિ-જે રેતીની બનાવેલી છે તે જોવા લાયક છે.

શામળાજી:—ઇડરમાં મેશ્વો નદીને કાંઠે પવિત્ર ધામ છે. શ્રીકૃષ્ણજીની મૂર્તિ છે. તથા ગાંધારીની મૂર્તિ છે. કારતક સુદ પુનેમે મેળો ભરાય છે.

નિકાશ—અનાજ, તલ, સરસવ, સાબુ, અફીણ અને શેરડી.

(૩) રેવાકાંઠા એજન્સિ.

સામાન્ય હકીકત:—એમાંના કેટલાંક રાજ્ય રેવા (નર્મદા) નદીને કાંઠે આવેલાં હોવાથી એનું નામ રેવાકાંઠા એજન્સિ પડયું છે. એ ગુજરાતની પૂર્વે આવેલી છે. એમાં નાનાં મોટાં મળીને ૬૨ રાજ્યો છે. મહીકાંઠા કરતાં દોઢગણી મોટી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૫૬ ચો. મૈલ છે. વસ્તી ૭,૫૩,૦૫૮, માણસની છે. એનો પોલીટીકલ એજંટ **ગોધરામાં** રહે છે. એના ઘણા ખરા ભાગમાં જંગલ આવેલું છે. ત્યાં ભીલ લોકોની વસ્તી વધારે છે. જંગલમાં વાઘ, ચિત્તા, રીંછ, ડુક્કર વગેરે જનાવર થાય છે. મહુડા, સાગ, સીસમ, સાદડો, બીલી, હળદવણ, વાંસ અને ખેરની પેદાશ જંગલમાં પુષ્કળ થાય છે.

પર્વતો:—**સાતપૂડા**, અને **રાજપીપળા.**

નદીઓ:—**મહી, નર્મદા, કીમ,** અને **કરજણ.**

ખનીજ:—અબરખ, લોઢું, મેગેનીઝ થાય છે.

મુખ્ય સંસ્થાનઃ—રાજપીપળા, છોટાઉદેપૂર, બારીઆ, લુણાવાડા, સુંથ અને વાડાશીનોર.

રાજપીપળાઃ—ગોહિલ રજપુતનું રાજ્ય છે. તેની રાજધાની **નાંદોદ** કરજણ નદી ઉપર આવેલું છે. ઈમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૫૧૭ ચો. મેલ અને વસ્તી ૧૬૦૪૨૫ માણસની છે.

છોટાઉદેપૂરઃ—ચોહાણ રજપુતનું રાજ્ય છે. તેની રાજધાની **છોટાઉદેપૂર** છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચો. મેલ છે. વસ્તી ૧,૨૫,૭૦૨ માણસની છે.

બારીઆઃ—ચોહાણ રજપુતનું રાજ્ય છે. એની હવા ખરાબ છે. ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચો. મેલ છે. અને વસ્તી ૧,૩૭,૨૯૧ માણસની છે.

લુણાવાડાઃ—સોલંકી રજપુતનું રાજ્ય છે. રાજધાની **લુણાવાડા**. ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચો. મેલ છે અને વસ્તી ૮૩૧૩૬ માણસની છે.

સુંથઃ—એ સંસ્થાન છે. એનો બીજો કસબો **રામપૂર** છે. તેથી તે **સુંથરામપૂર** કહેવાય છે. એ પરમાર રજપુતનું રાજ્ય છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચો. મેલ છે, અને વસ્તી ૭૦,૯૫૭ માણસની છે.

વાડાશીનોરઃ—નવાબનું રાજ્ય છે, એની વસ્તી ૪૪ હજાર માણસની છે. એ સિવાય **સુરપાણ** અને **મોખડીઘાટ** જોવા લાયક છે.

નિકાશઃ—જંગલનાં ઇમારતી લાકડાં, રૂ, મકાઈ, ચણા, અકીક અને આરસના પત્થર, મહુડાં, વાંસ, સાગ, તેલીબીઆં વગેરે.

(૪) સુરત એજન્સિ.

સામાન્ય હકીકતઃ—સુરત જિલ્લાના અગ્નિ ખુણામાં ચાર સંસ્થાનોની એ એજન્સિ બનેલી છે. સુરત જિલ્લાના કલેકટર તેના પોલીટીકલ એજંટ કહેવાય છે. ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લા જેવડું છે, પણ વસ્તી ૧,૭૯,૭૫૪ માણુસની છે. એના ઘણા ભાગમાં જંગલ છે.

મુખ્ય સંસ્થાનઃ—સચીન, વાંસદા, ધરમપોર, અને ડાંગ.

સચીનઃ—એના રાજકર્તા નવાબ કહેવાય છે. તેની રાજધાની **સચીન** છે. એના તાબાનું **ડુમસ** ગામ દરિઆ કિનારે હવાખાવાનું સ્થળ છે, એ રાજ્યના તાબામાં ૧૭ ગામો છે, તેમાંનાં કેટલાંક ફળદ્રુપ બાગાયતી ગામો છે. આખા રાજ્યની વસ્તી ૧૯,૯૭૭ માણુસની છે. અને ક્ષેત્રફળ ૪૨ ચો. મૈલ છે.

વાંસદાઃ—એ રાજ્ય ચીખલી તાલુકાની પૂર્વમાં આવેલું છે. વિસ્તાર ૨૧૫ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૪૦,૧૨૫ માણુસની છે. એના રાજ્યકર્તા **સોલંકી** રજપુત છે. એની હવા જંગલોને લીધે ખરાબ છે. એક રેલ્વે ઉનાઈ સુધી એ રાજ્યમાં થઇને જાય છે. **પેદાશ**—નાગલી, મહુડાં, કોદરા અને ઈમારતી લાકડાં છે.

ધરમપોરઃ—એના રાજ્યકર્તા **સીસોદીઆ** જાતના રજપૂત છે. જુના વખતમાં એ **રામનગરને** નામે ઓળખાતું હતું. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૦૪ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૯૫,૧૭૧

માણુસની છે. એમાં ડુંગરો અને જંગલો ઘણા હોવાથી હવા ખરાબ છે. રાજધાની **ધરમપોર** છે. ઈમારતી લાકડાંનો મોટો વેપાર **વલસાડ સ્ટેશનેથી** ચાલે છે. **પેદાશ** જુવાર, ભાત, નાગલી અને ઈમારતી લાકડાં છે.

ડાંગ:—એ રાજ્ય તદન જંગલનો પ્રદેશ છે. ક્ષેત્રફળ ૯૯૬ ચો. મેલ છે. જંગલમાં ઈમારતી લાકડાંની પેદાશ સારી છે. ડાંગનો સાગ વખણાય છે. ભીલ લોકો ત્યાં મોટે ભાગે છે. બાકીના કાળીપરજના છે. **પેદાશમાં** જુવાર, બાજરી, ઘઉં અને ઈમારતી લાકડું છે. એની રાજધાની **ડાંગ**. એમાં ફોરેસ્ટ-(જંગલ ખાતાની) ખાતાંની ઓફીસ છે.

સંસ્થાન.

ખંભાત સંસ્થાન.

સામાન્ય હકીકત:—આ સંસ્થાન ખંભાતના અખાતની ઉત્તરે મહી અને સાબરમતી નદીની વચ્ચે આવેલું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચો. મેલ છે. વસ્તી ૭૧,૭૬૨ માણુસની છે. જમીન પુષ્કળ ખારવાળી હોવાથી કુવા પાંચ પાંચ વરસે નવા ખોદવા પડે છે. એનો પૂર્વ ભાગ ફળદ્રુપ છે. તેમાં અનાજનો પાક સારો થાય છે.

હુન્નર:—અહીં રાજપીપળા વગેરે ભાગોમાંથી **અકીકના પત્થરો** આવે છે. તેને પકવી **એરીંગ, બટન** વગેરે બનાવે છે.

ખંભાતઃ—એના રાજકર્તા **મોગલ** જાતના મુસલમાન છે. એનું જુનું નામ **સ્તંભાવતી** હતું. ખેડા જિલ્લાના કલેકટર એના પોલીટીકલ એજન્ટ છે. એની રાજધાની **ખંભાત** છે તે દરિઆથી પાંચ મૈલ

પેદાશઃ-જુવાર, બાજરી, તુવર, ઘઉં, ગળી અને તમાકુ છે.

જવાર સંસ્થાન.

આ સંસ્થાન થાણા જિલ્લામાં આવેલું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૧૦ ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૪૯,૬૬૨ માણુસની છે. એમાં જંગલો અને ડુંગરો પુષ્કળ છે. રાજકર્તા **કોળી જાતના** છે. એના પોલીટીકલ એજંટ થાણા જિલ્લાના કલેકટર છે.

પેદાશઃ—ડાંગર, નાગલી, બાવટો અને કઠોળ છે.

કાઠિઆવાડ એજન્સિ.

રચના—ગુજરાત પ્રાંતમાં આવેલા ખંભાત અને કચ્છના અખાતની પશ્ચિમે બહાર પડતો દ્વિપકલ્પ **કાઠિઆવાડ એજન્સિને** નામે ઓળખાય છે. એનું જુનું નામ **સૌરાષ્ટ્ર** અથવા સોરઠ છે. ક્ષેત્રફળ ૧૫,૪૨૫ ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૨,૨૬,૧૪૯ માણુસની છે. એની અંદર વચ્ચે નાના નાના પર્વતો આવેલા છે. તેથી એમાંથી નીકળનારી નદીઓ પણ નાની છે. એની ત્રણે બાજુએ દરીઓ આવેલો છે, અને કિનારે બંદરો આવેલાં છે, એમાં નાનાં મોટાં ૧૯૩ દેશી રાજ્યો છે. એની આખી સપાટી ડુંગરાવાળી અને કિનારો રેતાળ છે.

પર્વતોઃ—ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજો, બર્ડો અને **ચોટીલો** વગેરે છે.

નદીઓઃ—ભાદર, શેત્રુંજી, મચ્છુ, ઓઝત, વઢવાણનો ભોગાવો, લીમડીનો ભોગાવો અને સુકભાદર.

ભાદરઃ—એ ચોટીલાના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર **મુખ્ય સ્થળઃ—જસદણ** અને **જેતપુર** આવેલાં છે.

શેત્રુંજીઃ—ગીર પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે.

મચ્છુઃ—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના અખાતમાં પડે છે. તેના ઉપર મુખ્ય સ્થળ–**મોરબી.**

ઓઝતઃ—ગીરના ડુંગરમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે. તેના ઉપર **મુખ્ય સ્થળ—વંથળી.**

વઢવાણનો ભોગાવોઃ—ચોટીલાના પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે, તેના ઉપર **મુખ્ય સ્થળઃ–વઢવાણ.**

લીમડીનો ભોગવોઃ—ચોટીલા પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર **મુખ્ય સ્થળઃ–લીમડી.**

સુકભાદરઃ—ચોટીલા પર્વતેમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. તેના ઉપર **ધંધુકા.**

જાત્રાનાં સ્થળોઃ—ગીરનાર, શેત્રુંજો દ્વારકાં, અને પાલિતણા.

આબોહવાઃ—કાઠિઆવાડની અંદર વચ્ચો વચ્ચ પર્વતો આવેલા છે, અને ત્રણ બાજુએ દરિઓ લાગેલો છે. એટલે વચ્ચેના ભાગની હવા ઉનાળામાં ગરમ અને શઆ-ળામાં ઠંડી હોય છે, અને દરિઆ કિનારેની હવા ભેજવાળી

છે. પર્વતો આવેલા હોવા છતાં વરસાદની તાણ રહે છે, ઉત્તર બાજુએ કચ્છનું રણ આવેલું હોવાથી ત્યાંની હવા સુકી છે. જમીનનું પૃષ્ટ પથરાવાળું હોવાથી તાપ બહુ પડે છે.

બંદરોઃ—દ્વારકાં, પોરબંદર, વેરાવળ, જાફરાબાદ, મહુવા, દીવ અને ભાવનગર.

વેપાર-ઉદ્યોગઃ—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે: કેટલેક ઠેકાણે સોનેરી કસબનું કામ, અતલસ, કિનખાબ, ગુલાલ, કંકુ, વગેરે બને છે. ઉપરાંત પોરબંદરી પત્થર; ઘી, રૂ, તેલીબીઆંનો સારો વેપાર ચાલે છે. અહીંના લોકો ઘોડા અને બળદ બહાર લઈ જઇને વેચે છે. **ખંભાળીઆમાં** પ્રથમ લોઢું ગાળવાની ભઠ્ઠ હતી. હાલ ત્યાં ત્રાંબુ નીકળે છે. એ સિવાય **ભાવનગર, મોરબી** અને **વઢવાણ**માં લુગડાંની મીલો છે, અને **મોરબી, શીહોર** અને **વંથળી**માં ત્રાંબા પિત્તળનાં વાસણો સારાં બને છે. **વઢવાણ**માં સાબુ બને છે.

આયાતઃ—સુતરાઉ અને ઉનનાં કપડાં, કાચ અને લોખંડનો સામાન, કાગળ, ખાંડ, ચ્હા, રમકડાં, દિવાસળી વગેરે પરદેશી માલ તથા ઘઉં, કઠોળ વગેરે અનાજ પણ હિંદુસ્તાનના બીજા ભાગોમાંથી અહીં આવે છે.

નિકાશઃ—ઇમારતી લાકડું, પત્થર, ઘી, કંકુ, સુડી, રૂ અને તેલીબીયાં.

રાજ્ય વહીવટઃ—અહીંના સંસ્થાનો ઉપર દેખરેખ રાખવાને વૉઈસરોય તરફથી એક અમલદાર રહે છે. તેને **એજંટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ** કહે છે. તે **રાજકોટ**માં

રહે છે. ત્યાં લશ્કરની છાવણી છે. કાઠિઆવાડનાં બધાં રાજ્યોના તેના વિસ્તાર પ્રમાણે સાત ભાગો પાડવામાં આવ્યા છે. તેમાં આઠ પહેલા વર્ગનાં છે. જુનાગઢ, નવાનગર, જામનગર, ભાવનગર, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, ગોંડળ, પોરબંદર અને જાફરાબાદ. અને બીજા વર્ગનાં રાજ્ય–વાંકાનેર, પાલીતાણા, ધ્રોળ, લીંબડી, રાજકોટ અને વઢવાણ. અને બાકીના ત્રીજાથી સાતમા વર્ગ સુધીનાં છે. આખો પ્રાંત મોટો હોવાથી વ્યવસ્થાને ખાતર, તેના ચાર પ્રાંત પાડવામાં આવ્યા છે, અને દરેક પ્રાંતમાં એક એક પોલીટીકલ એજંટ રહે છે. તે એજંટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલના તાબામાં છે. ઉપરાંત કચ્છ અને પાલણપુર એજન્સિ પણ તેના તાબામાં છે બધી એજન્સિના રાજા ગાયકવાડ તથા અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી ભરે છે.

પ્રાંતો:—હાલાર, ઝાલાવાડ, ગોહિલવાડ અને સોરઠ.

હાલાર પ્રાંત.

એ પ્રાંત કાઠિઆવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૭૯૧ ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી ૩,૪૫,૩૫૩ માણસની છે. એની દેખરેખ રાખવાને પોલીટીકલ એજંટ રાજકોટમાં રહે છે. એમાં નવાનગર, મોરબી અને ગોંડળ એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં રાજ્ય છે. અને વાંકાનેર, ધ્રોળ અને રાજકોટ એ બીજા વર્ગનાં રાજ્ય છે.

પર્વતો:—બર્ડો અને ચોટીલો.

નદીઓ:—મચ્છુ, આજી અને ગોંડળ.

મુખ્ય સ્થળઃ—નવાનગર–એ નવાનગર રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. કંકુ, રેશમ અને કસબ કામને માટે પ્રખ્યાત છે. એની અંદર **બર્ડા પર્વતમાંથી** આરસ તથા લોખંડ નીકળે છે. ત્યાંના રજપુતો જાડેજા રજપુતોના શિરોમણી ગણાય છે. અને જામને નામે ઓળખાય છે. એમાં દરિઆની આસપાસથી મોતી નીકળે છે.

મોરબીઃ—એ રાજધાનીનું શહેર છે. **મચ્છુ નદીપર** આવેલું છે. એ નદીપર ૬૨૫ ફૂટ લાંબો ઝુલતો પૂલ છે. **રાજા જાડેજા રજપુત** છે.

ગોંડળઃ—એ રાજધાનીનું શહેર છે. એનો **રાજા જાડેજા રજપુત** છે. અહીં ગરાસીયા માટે એક સ્કૂલ તથા હાઈસ્કૂલ છે.

વાંકાનેર, ધ્રોળ, રાજકોટ—એમાં રાજકોટ વધારે અગત્યનું છે. કારણ કે ત્યાંની હવા સારી છે. અને એજંટ ટુ ધ ગવર્નર જનરલ ત્યાં રહે છે, અને રાજકોટમાં રાજકુમારોને ભણવાને સારૂ એક સ્કૂલ, એક હાઈસ્કૂલ બે ટ્રેનીંગ કોલેજ અને એક ઉદ્યોગશાળા અને વિકટોરિઆ જ્યુબીલી મ્યુઝીઅમ છે. **બાલાછડી** હવા ખાવાનું સ્થળ છે.

ઝાલાવાડ.

એ પ્રાંત હાલાર પ્રાંતની પૂર્વે આવેલો છે. એટલે કાઠિઆવાડના ઈશાન ખુણામાં છે, એનું નામ **ઝાલા** રજપુતોના નામ ઉપરથી **ઝાલાવાડ** પડયું છે. વિસ્તારમાં ૧૧૫૬ ચો. મૈલ છે, અને ૮૮૪૦૬ માણુસની વસ્તી છે.

પર્વતોઃ—ચોટીલો.

નદીઓઃ—વઢવાણનો ભોગાવો, લીંબડીનો ભોગાવો અને સુકભાદર.

મુખ્ય સંસ્થાનઃ—પહેલા વર્ગનું ધ્રાંગધ્રા, બીજા વર્ગનાં વઢવાણ અને લીંમડી,

ધ્રાંગધ્રાઃ—એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એનો રાજા ઝાલા રજપુત છે. ત્યાંના ઈમારતી પત્થર વખાણ છે.

વઢવાણઃ—અહીંનો દેશી સાબુ વખણાય છે. અહીં સરકારી લશ્કરી છાવણી છે. અહીં પોલીટીકલ એજંટ રહે છે. તાલુકદારોના કુંવરોને ભણવા માટે અહીં એક સ્કૂલ છે. રૂના વેપારનું મથક છે. સાબુ બનાવવાનું એક કારખાનું છે.

લીંમડીઃ—મોટું ગામ છે. સુડી વખણાય છે.

ગોહિલવાડ.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે, અને ગોહિલ રજપુતો પરથી એનું નામ ગોહિલવાડ પડયું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨૮૬૦ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૪૨૬૪૦૪ માણસની છે. મુખ્ય પાક કપાસ, શેરડી અને ઘઉં છે.

પર્વતોઃ—વાળાકગીર અને શેત્રુંજો

નદીઓઃ—શેત્રુંજી, સુકભાદર, અને કાળુભાર.

મુખ્ય સંસ્થાનઃ—પહેલાં વર્ગનું **ભાવનગર**, અને બીજા વર્ગનું **પાલિતાણા.** ઉપરાંત **વળા** અને **લાઠી** નાનાં રાજ્ય છે.

ભાવનગરઃ—એ રાજધાનીનું શહેર છે. ઈ. સ. ૧૭૪૨ માં **ભાવસીંગે** વસાવેલું તે ઉપરથી એનું નામ **ભાવનગર**

પડયું છે. એ મોટું અને શોભિતું શહેર છે. કાઠિઆવાડમાં આ એક સારૂં બંદર છે અહીં દરીઆ માર્ગે સારો વેપાર ચાલે છે. અહીં એક મહાવિદ્યાલય, હાઈસ્કૂલ અને એક મિલ છે.

પાલિતણાઃ—એ રાજધાનીનું શહેર છે. શેત્રુંજા ડુંગરની તળેટીમાં આવેલું છે. જૈન લોકોનું જાત્રાનું સ્થળ છે.

મહુવાઃ—સારૂં બંદર છે અહીંના રમકડાં વખણાય છે.

સિહોરઃ—ત્રાંબા પિત્તળના વાસણ વખણાય છે.

સોરઠ.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના નૈઋત્ય ખુણા તરફ આવેલો છે. ક્ષેત્રફળમાં સુરત જિલ્લાથી લગભગ બમણો છે. એટલે ૩૨૮૪ ચો. મૈલ ક્ષેત્રફળ છે. અને વસ્તી ૪,૬૫,૪૯૪ માણસની છે.

પર્વતોઃ—**ગીર** અને **ગીરનાર.** ગીરમાં **તુળશી-સ્યામ** આગળ ઉના પાણીનો કુંડ છે. અને ગીરનાર પર્વત પર જૈન લોકોનાં જાત્રાનાં સ્થળ છે.

નદીઓઃ—ભાદર અને ઓઝત.

મુખ્ય સંસ્થાનઃ—જુનાગઢ, પોરબંદર અને **જાફરાબાદ** એ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં છે.

જુનાગઢઃ—એ મુસલમાની રાજ્ય છે. રાજા બેબી કુટુંબનો નવાબ છે. એમાં હાઈસ્કૂલ, મહાવિદ્યાલય, તથા નવાબ સાહેબનો મહેલ જોવા છે. **સોમનાથ પાટણ** એ જુનાગઢ રાજ્યનાં તાબામાં દરીઆ કિનારે આવેલું જુનું ઐતિહાસિક શહેર છે. સોમનાથ મહાદેવનું દહેરૂં છે.

પોરબંદર:—એના રાજા જેઠવા જાતના રજપુત છે. દરીઆ કિનારાપર બંદર છે. એનું બીજું નામ **સુદામાપુરી** કહેવાય છે. અહીંથી સુરત, મુંબઈ અને અમદાવાદ પત્થરો જાય છે.

જાફરાબાદ:—એ નાનું મુસલમાની રાજ્ય છે. તે **જંજીરાના** નવાબને તાબે છે.

વેરાવળ—બંદર છે.

ગાયકવાડી રાજ્ય.

સામાન્ય હકીકત:—ગુજરાતનાં બધાં દેશી રાજ્યોમાં ગાયકવાડનું રાજ્ય સૌથી મોટું છે. તેથી તે મુંબઈ સરકારના તાબામાં નથી, પરંતુ વૉઈસરોયના તાબામાં છે, અને તેમના તરફથી વડોદરામાં એક રેસીડેન્ટ રહે છે, આ રાજ્ય અંગ્રેજી રાજ્યના જિલ્લા અને એજન્સિઓની વચ્ચે છુંટું છુટું આવેલું છે. એના રાજકર્તા શ્રીમંત સરકાર સયાજીરાવ ગાયકવાડ જાતે મરાઠા છે.

વિસ્તાર; વસ્તી:—એ રાજ્યનું ક્ષેત્રફળ ૮૨૦૦ ચો. મૈલ છે, અને વસ્તી ૨૦ લાખ ૩૧ હજારની માણસની છે.

સુધારા:—એ રાજ્યમાં સરકારી કચેરીમાં કામકાજ ઘણે ભાગે ગુજરાતીમાંજ ચાલે છે. અધિકારીનાં નામો પણ ઘણાખરાં ગુજરાતી ભાષાનાંજ છે. બ્રિટિશ રાજ્યના કલેકટરની લાયકાત તે ગાયકવાડી રાજ્યના સુબા. મામલતદાર તે ગાયકવાડી રાજ્યના વહીવટદાર, કમિશ્નર તે ગાયકવાડી રાજ્યના સરસુબાની લાયકાતના ગણાય છે. ગાયકવાડ સરકારે મફત અને ફરજીઆત શિક્ષણ પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કર્યું છે.

બ્રિટિશ રાજ્ય કરતાં કેળવણીના ટકા વધારે છે. બાળલગ્ન કાયદાથી અટકાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. રૈયતને ગ્રામ્ય પંચાયત, પ્રાંત પંચાયતદ્વારા કેટલાક હકો આપેલા છે. તેમજ ધારાસભા મારફત લોકો પોતાની ફરીયાદ મહારાજાને જાહેર કરી શકે છે.

પ્રાંતોઃ—(૧) કડી, (૨) નવસારી, (૩) વડોદરા (૪) અમરેલી.

(૧) કડી પ્રાંત.

સામાન્ય હકીકતઃ—કડી પ્રાંત અમદાવાદની ઉત્તરે અને પાલણપુર એજન્સિની દક્ષિણે આવેલો છે. અહીંની હવા સારી ગણાય છે. ગાયકવાડી રાજ્યમાં એ મોટામાં મોટો પ્રાંત છે.

વિસ્તાર; વસ્તીઃ—એનો વિસ્તાર ૩૮૦૦ ચો. મૈલ છે, અને ૮,૯૦,૦૦૦ માણસની વસ્તી છે. એના બધા તાલુકાઓમાં રેલ્વે કાઢી છે તેથી વેપાર વધ્યો છે.

નદીઓઃ—બનાસ, સરસ્વતી, સાબરમતી, વાત્રક અને રૂપેણ.

મુખ્ય સ્થળોઃ—કડી, પાટણ, સિદ્ધપુર, વડનગર, વીશનગર, વીજાપુર, મહેસાણા, આંતરસુબા, બહુચરાજી અને કલોલ.

કડીઃ—પ્રાંતનું મુખ્ય શહેર છે. ત્યાંના બળદ વખણાય છે.

પાટણઃ—એનું અસલ નામ **અણહિલપુર પાટણ** હતું. વનરાજે અણહિલ ભરવાડના નામથી વસાવ્યું હતું. અહીંનાં પટોળાં, સુડી, કસુંબો અને માટીનાં વાસણ વખણાય છે.

સિદ્ધપુરઃ—એ સરસ્વતી નદી ઉપર આવેલું છે. એ **સિદ્ધરાજે** વસાવ્યું હતું. ત્યાં માતૃ ગયાનું શ્રાદ્ધ થાય છે.

ત્યાં **રૂદ્રમાળના** ખંડેર જોવામાં આવે છે. એ દહેરૂં મૂળરાજે બાંધવા માંડયું હતું, અને સિદ્ધરાજે પૂરૂં કરાવ્યું હતું.

વડનગર:—એમાં નાગર લોકોનું હાટકેશ્વર મહાદેવનું દહેરૂં છે.

વિસનગર:—અહીંના ત્રાંબા પિતળનાં વાસણો અને હળદર વખણાય છે.

વિજાપુર:—અફીણની પેદાશ સારી થાય છે.

મહેસાણા:—મોટું રેલ્વે જંકશન છે.

આંતરસુબા:—લોઢાની છરી અને બીજું લુહારકામ સારૂં થાય છે.

બહુચરાજી:—બહુચરાજી માતાનું ધામ છે. વર્ષમાં બે વાર જાત્રા ભરાય છે.

કલોલ:—રેલ્વે સ્ટેશન છે. અહીંના બળદ વખણાય છે.

(૨) નવસારી પ્રાંત.

સામાન્ય હકીકત:—આ પ્રાંત રેવાકાંઠા એજન્સિ અને સુરત જિલ્લાની વચ્ચે આવેલો છે. એનો પૂર્વ ભાગ ડુંગરો અને જંગલોથી ભરપુર છે, તેથી એની હવા ખરાબ છે. પશ્ચિમ ભાગની જમીન ફળદ્રુપ છે, તેથી આંબા, ફણસ, શેરડી, વગેરે પુષ્કળ થાય છે.

વિસ્તાર; વસ્તી:—એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ સુરત જિલ્લાથી સવાગણું એટલે ૨૦૬૨ ચો. મૈલ અને વસ્તી તેનાથી અડધી એટલે લગભગ ૩,૩૭,૧૭૫ માણુસની છે.

નદીઓઃ—તાપી, પૂર્ણા અને અંબિકા.

મુખ્ય સ્થળોઃ—નવસારી, ગણદેવી, બીલીમોરા, વ્યારા, સોનગઢ, મહુવા, પલસાણા, કામરેજ અને વેડાછા.

નવસારી—મુખ્ય શહેર છે. પૂર્ણા નદીપર આવેલું છે. પારસી લોકોની વસ્તી પ્રમાણમાં વધારે છે.

ગણદેવી—ગોળ, સૂંઠ અને પીપર વખણાય છે. સ્ટેશન છે.

બીલીમોરા—રેલ્વે જંકશન અને નાનું બંદર છે. અહીં ચોખાની મીલ છે.

વ્યારા— } ટાપ્ટી રેલ્વે ઉપર વ્યારાનું સ્ટેશન છે. નજીક જંગલ આવેલું છે.
સોનગઢ— } સોનગઢમાં કિલ્લો છે.

મહુવા—પૂર્ણા નદીપર આવેલું છે. તાલુકાનું મથક છે.

પલસાણા—મીઢોળા નદીપર આવેલું છે. તાલુકાનું મથક છે.

કામરેજ—તાપી નદીપર આવેલું છે. તાલુકાનું મથક છે.

વેડાછા—એ તાલુકાનું મથક છે.

વડોદરા પ્રાંત.

સામાન્ય હકીકત—એ પ્રાંત ભરૂચ જિલ્લાની પૂર્વે અને પંચમહાલ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે. એ પ્રાંત એકંદરે સપાટ દેશ છે. ફકત પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો છે.

વિસ્તાર-વસ્તી—એ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ લગભગ ૨ હજાર ચો. મૈલ છે. અને વસ્તી લગભગ ૭ લાખ ૧૧ હજાર માણસની છે.

નદીઓ—મહી, નર્મદા, વિશ્વામિત્રી, અને ઢાઢર.

મુખ્ય સ્થળો—વડોદરા, ડભોઇ, ચાણોદ, કર્નાળી, પેટલાદ, સોજીત્રા, સંખેડા અને પાદરા.

વડોદરા—એ **વિશ્વામિત્રી** નદી ઉપર આવેલું છે. ગાયકવાડ સરકારની રાજધાની છે. ત્યાં જોવા લાયક સ્થળો—**લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ, મકકરપુરા રાજમહેલ, ડફીનહોસ્પીટાલ, રાજમહેલનો બાગ, કમીટી બાગ** અને તેમાં આવેલું **સંગ્રહસ્થાન**, (હિંદુસ્તાનમાં બીજા નંબરનું છે.) **કળાભવન, નજરબાગનો બંગલો** વગેરે. વડોદરાનો ચેવડો વખણાય છે.

ડભોઇ—રેલ્વે જંકશન છે. અહીં કિલ્લો જોવાલાયક છે. નકશીકામ, પાઘડી, દેશી વણાટકામ, અને ખરાડીકામ સારૂં થાય છે.

ચાણોદ—, **કર્નાળી**— } એ બન્ને વર્મદા નદીના કિનારે જાત્રાનાં સ્થાન છે. ચાણોદ એ ચંડિકા દેવીના નામ ઉપરથી એનું નામ ચાણોદ પડયું છે.

પેટલાદ—, **સોજીત્રા** } અહીં દેશી કાપડ સારૂં બને છે.

સંખેડા—અહીં ખરાડી કામ તથા લાકડાં ઉપર સોનેરી કામ સારૂં થાય છે.

પાદરા—ખાદી સારી થાય છે.

અમરેલી પ્રાંત.

સામાન્ય હકીકત—ગાયકવાડ સરકારના ચાર પ્રાંતો પૈકીનો આ પ્રાંત છૂટો પડેલો છે, એ કાઠીયાવાડમાં આવેલો છે. એનો દક્ષિણ તરફનો ભાગ ડુંગરવાળો અને જંગલવાળો છે. હવા સુકી છે, જમીન ઘણે ભાગે પત્થરવાળી છે. હવા પાણી સારાં નથી.

વિસ્તાર, વસ્તી—આ પ્રાંતનું ક્ષેત્રફળ, ગાયકવાડી રાજ્યના સાતમા ભાગ જેટલું છે. અને વસ્તી ૧॥ લાખ માણુસની છે.

નદીઓ—શેત્રુંજી, શીંગવડો, અને સોમત.

મુખ્ય સ્થળો—અમરેલી, દ્વારકાં, કોડીનાર, ધારી, દામનગર અને શંખોદ્ધાર.

અમરેલી—પ્રાંતનું મુખ્ય મથક છે. દેશી વણાટ અને રંગાટ કામ સારૂં થાય છે. એનું મૂળ નામ **અમરવલ્લી** હતું.

દ્વારકાં—ઓખામંડળમાં આવેલું છે. ઓખામંડળ શબ્દનો અર્થ ખરાબ જગ્યા એવો થાય છે. એ શ્રીકૃષ્ણની જાત્રાનું મોટું ધામ છે.

ધારી—એમાં ગાયકવાડના લશ્કરની છાવણી છે, **તરવારના મ્યાન** તથા **ઘોડાનો સામાન** સારો બને છે.

શંખોદ્ધાર—કચ્છના અખાતમાં નાનો બેટ છે, અને જાત્રાનું સ્થાન છ.

સમાપ્ત.

મનોયત્નઃ—

સ. ઉત્તર વિભાગ અને ગુજરાત પ્રાંત, એજન્સિ અને સંસ્થાન, એનો તફાવત સમજાવો.

સ. કાઠિઆવાડની કુદરતી રચનાની ત્યાંના લોકો ઉપર શું અસર થાય છે?

સ. કાઠિઆવાડની કુદરતી રચનાની ત્યાંના વેપાર ઉપર શું અસર થાય છે?

સ. કાઠિઆવાડ અને ઉત્તર વિભાગના લોકોના શરીર અને બુદ્ધિની સરખામણી કરો.

સ. ઉદવાડેથી નીકળી એક માણસ રાજકોટ જાય તો રસ્તામાં તેને કયાં કયાં ગાડી બદલવી પડે? કયાં કયાં રેલ્વે જંકશનો આવે? કઈ કઇ મોટી નદીઓ ઓળંગવી પડે તે જણાવો.

સ. અમદાવાદ જિલ્લામાં કોઇ પ્રખ્યાત જાત્રાનું તથા હવા ખાવાનું ઠેકાણું નહિ હોવાનું શું કારણ?

સ. નકશા પરથી અમુક ભાગ ઉંચો અને અમુક ભાગ નીચો એમ તમે શી રીતે જાણી શકો?

સ. બીજા જિલ્લા કરતાં અમદાવાદ જિલ્લામાં તાપ અને ટાઢ વધારે પડવાનું શું કારણ?

સ. સૌથી વધારે જોવા લાયક સ્થળો અમદાવાદમાં શા માટે?

સ. ઉનાઈથી ડાકોર જવાનો રસ્તો કયો?

સ. કેળવણીમાં સૌથી આગળ પડતો અને સૌથી પાછળ પડતો જિલ્લો કયો?

સ. ભરૂચ જિલ્લામાં જાત્રાનાં સ્થળો વધારે હોવાનું શું કારણ?

સ. ગુજરાતની કઈ કઇ નદીઓ પવિત્ર મનાય છે અને તેને પવિત્ર માનવાનાં શું શું કારણો છે ?

સ. સુરત એ મોટું બંદર હતું તે તૂટી જવાનું શું કારણ ?

સ. "ભાંગી ભાંગી પણ ભરૂચ" એ કહેવતનો ભૂગોળ સાથે સંબંધ બતાવો.

સ. જમીનમાર્ગે કાઠિઆવાડમાં દાખલ થવાનું નાકું કયું ? તેને નાકું કહેવાનું શું કારણ ?

સ. અમદાવાદ અને વીરમગામ એ બેમાં વધારે અગત્યનું મથક સરકાર કોને ગણે ? શા કારણથી ?

સ. ગુજરાતમાં હિંદુ અને મુસલમાનના દેશી રાજ્યો ગણાવો.

સ. કોઈ અજાણ્યા શહેરમાં તમે ભૂલા પડયા અગર તમારો નાનોભાઈ તમારાથી વિખુટો પડી ગયો તો તમે પાછા સહિસલામત પહોંચવાને કોની મદદ લેશો ?

સ. નીચેની ચીજો ગુજરાતમાં કયાં થાય છે ?
અબરખ, સુડી, કંકુ, લાખ, મધ, જીરૂ, વરીઆળી, આરસ, સુખડની પેટી, કિનખાબ, જરીની સાડી, અકીકનો પત્થર, ત્રાંબુ, બંદુક, તરવાર, ચપ્પુ, કાચ.

સ. વેપારમાં આગળ પડતા જિલ્લા ગણાવો. બીજા જિલ્લા કરતાં એ આગળ હોવાનું શું કારણ ?

સ. કાઠિઆવાડમાં સૌથી મોટું જાત્રાનું ધામ કયું ? તે કોને તાબે છે ? અને ત્યાં જવાનો રસ્તો કયો ?

સ. દ્વારકાંથી નીકળી એક વહાણ કાંઠે કાંઠે તીથલ સુધી આવે તો માર્ગમાં કઈ કઈ નદીનાં મુખ આવશે ?

ભૂગોળ સંજ્ઞા—વ્યાખ્યાઓ.

(૧) જમીનના વિભાગની વ્યાખ્યા.

તાલુકો—મામલતદારના અધિકારી નીચે આવેલાં અમુક ગામનાં જથાને **તાલુકો** કહે છે. જેમકે ઓરપાડ તાલુકો.

પેટામહાલ—મામલતદારના હાથ નીચે કોઈ તાલુકો મોટો હોય તો તેના ભાગ પાડવામાં આવે છે, એવા ભાગને **પેટામહાલ** કહે છે. જેમકે વાલોડ પેટામહાલ.

જિલ્લા—કલેકટરના અધિકાર નીચેના અમુક તાલુકાના જથાને **જિલ્લો** કહે છે. જેમકે સુરત જિલ્લો.

વિભાગ કમિશ્નરના અધિકાર નીચેના અમુક જિલ્લાના જથાને **વિભાગ** કહે છે. જેમકે ઉત્તર વિભાગ.

પ્રાંત—દેશીરાજ્યો અને અમુક જિલ્લા (ખાલસા મુલક) સાથેનો ભાગ તેને **પ્રાંત** કહે છે. જેમકે ગુજરાત પ્રાંત.

એજન્સિ—નાના દેશી રાજ્યોના જથાને **એજન્સિ** કહે છે જેમકે પાલણપુર એજન્સિ.

સંસ્થાન—એકજ દેશી રાજાના રાજ્યને **સંસ્થાન** કહે છે. જેમકે ખંભાત.

ટેકરો—જમીનના થોડા ઉંચા વધેલા ભાગને **ટેકરો** કહે છે.

ડુંગરી-ટેકરા કરતાં ઉંચે વધેલાં જમીનના ભાગને **ડુંગરી** કહે છે.

ડુંગર-ડુંગરી કરતાં ઉંચે વધેલા જમીનના ભાગને **ડુંગર** કહે છે.

પર્વત-ડુંગર કરતાં મોટો હોય તેને પર્વત કહે છે. જેમકે ગીરનાર.

રણ-સપાટ જમીનમાં ઘણા વિસ્તારમાં રેતી હોય તેને **રણ** કહે છે.

રણદ્વીપ—રણની અંદર આવેલા ફળદ્રુપ જમીનના ભાગને **રણદ્વીપ** કહે છે.

દ્વીપ-બેટ—ચારે બાજુએ પાણીથી વીંટાએલા જમીનના ભાગને દ્વીપ કહે છે. જેમકે શંખોદ્ધાર.

દ્વીપકલ્પ—જમીનના જે ભાગની ત્રણ બાજુએ પાણી હોય અને એક બાજુએ જમીન હોય તેવા ભાગને **દ્વીપકલ્પ કહે છે.** જેમકે કાઠિઆવાડ.

ભૂશિર—જમીનની અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને **ભૂશિર** કહે છે.

બંદર—જે મોટું ગામ અગર શહેર નદી અગર સમુદ્રને કિનારે આવેલું હોય અને ત્યાંથી વહાણ અગર આગબોટ મારફત માલની આવજા થતી હોય તેને બંદર કહે છે. જેમકે સુરત.

(૨) પાણીના વિભાગની વ્યાખ્યાઓ.

તળાવ—ફરતે જમીન અને વચમાં પાણી હોય તેને **તળાવ કહે છે.**

સરોવર—તળાવથી ઘણું મોટું હોય તેને **સરોવર** કહે છે.

સમુદ્ર દરિઓ—ખારા પાણીના મોટા જથાને **સમુદ્ર કહે છે.**

મહાસાગર—સમુદ્ર કરતાં મોટો તેને **મહાસાગર** કહે છે.

અખાત—સમુદ્રનો પ્રવાહ વહીને જમીનમાં ગયેલો હોય તેને **અખાત** કહે છે. જે અખાતનું મોં પહોળું હોય તેને ઉપસાગર કહે છે. જેમકે ખંભાત.

નદી—મીઠાં પાણીનો પ્રવાહ પર્વતમાંથી નીકળી ઢળતી જગામાં થઈ સમુદ્ર, અખાત કે રણને મળે તેને **નદી** કહે છે.

મૂળ—નદી જે જગ્યાએથી નીકળે તેને **મૂળ** કહે છે.

મુખ—નદી જે જગ્યાએ સમુદ્રને મળે તેને **મુખ** કહે છે.

સંગમ—નાની નદી મોટી નદીને જે જગ્યાએ મળે તેને **સંગમ** કહે છે.

ખાડી—મીઠાં પાણીનો નનો પ્રવાહ વહેતો વહેતો નદીને મળી જાય તેને **ખાડી** કહે છે.

નહેર—ખેતરમાં પાણી લઈ જવાને માટે નદીમાંથી જે ફાંટો ખોદવામાં આવે છે, નહેર કહે છે. જેમકે **હાથમતીની નહેર.**